

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

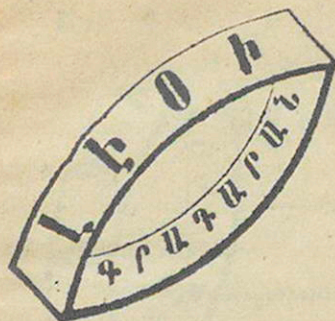
Adapt — remix, transform, and build upon the material

Ltin

✓ 1583

1999

0001

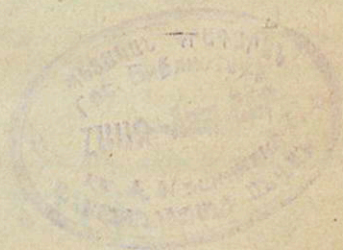

658

Թ. ԹԻՅԱԿՆԵԱՆԻ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆՑ ՀԱՒԱԲՄՈՒՆԻԲ

Ա.

Կ. Գրչիս
Ապագր. Բ. Յ. Քիւրճեան

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱԳՐԱԴԱՐԱՆ

II

41583-60

29

1589

ԱՌ Վ Հ Ղ Ե Ի Ո Ն Դ Վ Ա Ր Դ Ա Պ Ե Տ

ՊՐԹԱԳՐԱԴԱՐԱՆ

Պրտագրատուելի Վարդապետ .

359

«Ստուգիւ ամեն հայրենասէր սրտի մեծ սրտմութիւն ու ցաւ կը պատճառէ տեսնելը թէ ազգերնիս կրօնի կողմանէ հիմա երկու բաժնուած ըլլալով, մեծամեծ բարիքներ կը խափանուին, ազգային յառաջագիժութիւնն ու պայծառութիւնը դռնէ այնչափ դիւրաւ յառաջ չ'երթար որչափ որ կրնար ըլլալ, թէոր ամէն կողմանէ մէկ ըլլալով ամէնքս միաբան մի եւ նոյն վախճանին դիմէինք : Անոր համար ալ ազգին ճշմարիտ բարիք ուղղութիւնը դիտարկման մտածմունքն այն է որ այս դժբաղդ բաժանման պատճառն ու բաժանումը վերցընելով ազգերնիսնաեւ այս կողմանէ կատարելապէս մէկ ըլլայ» :

Զարմանքով եւ մեծ հաճութեամբ կարդացի այս տողերը ձեր Լուսերի պատմութեան յառաջարկութեան մէջ, որ հրատարակեր էիք Ն-րոյս օրագրոյն Յիւրոյ թուոյն մէջ : Ո եւ իցէ մարդու

գրչէն այս խօսքերը նոյն գինը, նոյն արժէքը չ'ունին ինչպէս ձեր գրչէն. վասն զի անկարելի է կարծել թէ առանց խորհրդածութեան՝ առանց հետեւութեան դուք խօսք մը նետէք ազգին մէջ, երբ ճշմարիտ ազգասէրներու թարգման կ'ըլլաք. եւ ձեր կարծիքն ալ անոնց կարծեացը համեմատ կը յայնտէք օրագրի մը մէջ, գրքի մը մէջ, որ ըսել է ներկային եւ հանդերձեալին առջեւ, դուք կարող եւ զօրաւոր միաբանութեան մը անդամ, որ ազգին աղէկ տպարաններուն մէկը ունի, գրիչներ ու պաշտպաններ, եւ ամեն ազգային օգտի մը համար պէտք եղած միջոցներ, երբ կամք ըլլայ:

Քայց որովհետեւ ազգասիրութիւնը պարտք մըն է եւ առաքինութիւն չ'է, ազատութիւն կ'առնում ես ալ քննելու ձեզի հետ, եւ եթէ կը ներէք գուշակելու նաեւ ձեր «Այս դժբաղդ բաժանման պարճառն ու բաժանումը վերցնելու» հնարքներուն վրայօք: Եւ երկու ճամբայ կը տեսնեմ:

Նախ. Ազգին մեծ մասը՝ պղտիկ մասին հետեւցընել. այսինքն բոլոր Հայ ազգը պապական ընել. Երկրորդ, Ազգին պղտիկ մասը՝ մեծ մասին հետեւցնել. այսինքն բոլոր Հայ ազգը Եջմիածնայ Աթողիկոսին հնազանդեցնել:

Ազգին մեծ մասը պղտիկին հետեւցնելու համար ես անկարելիութիւն մը կը տեսնեմ. վասն զի իւր մեծութիւնը միւս մասին պղտիկութեան հետ բաղդատելով կը տեսնենք, որ դարձեալ ինքիրեն ազգ մը կրնայ ձեւացնել, երբ պղտիկ մասը աննշան եւ անանուն ժողովուրդ մը կրնայ մնալ եւ ոչ տապանագրի արժանի. ո՞րն է այն զօրաւոր պատճառ

որ որ կարենայ համոզել ԱՅՅԱ տարիէ 'ի վեր քըրիստոնեայ եղած ազգ մը իւր դաւանանքը, իւր արարողութիւնները, իւր կրօնական սովորութիւնները փոխելու, կամ աւելի ճշդութեամբ խօսելով ասոնցմէ բառ մը կամ գիր մը փոխելու: Ես չեմ հաւատար որ ձեզի պէս լուսաւորեալ մարդ մը կարենայ Հռովմայ գահին մարդեւութեամբ ինծի «Իժեպիէն Բոցը» պատասխանել. վասն զի փա՛ռք Աստուծոյ հեռու եմք այն ազխտութեան խաւար օրերէն, որոնց ստուերներուն մէջ Աւնիթոռք եւ իւրենց յաջորդները այն դժոխքին բոցը ցուցնելով որսացին թշուառ Հայ ազգին զաւակները, անիծել սորվեցնելով իրենց եկամուտներուն՝ իրենց հարազատ եղբայրները եւ իրենց հարց եւ նախահարց յիշատակը, որ Քրիստոսի եկեղեցւոյն այնչափ հայրապետք ու վարդապետք տուած էին:

Ես այս «դժբաղդ բաժանման պարճառն» ոչ Քաղկեդոնի ժողովքը կը գտնեմ, վասն զի Հայոց ազգը զՆւտիքէս այնչափ չէր ճանաչեր ինչչափ իւր պատճառաւ եղած ժողովքը. ոչ «Ի Հօրէ» ըսելը, վասն զի Աւետարանն ալ այնպէս կ'ըսէ. ոչ «Որ խաչեցար երէնը», վասն զի 'ի դէմս Որդւոյն կ'երգուի, եւ այլն եւ այլն. այլ Հռոմայ փառասիրութեան զէնքը Գժեպիէն Բոցը, իրեն ճշմարիտ առաքեալն ու ճարտասան վարդապետը: Աերուցէք զանիկա, յարգոյցապատիւ Վարդապետ, եւ «Այս դժբաղդ բաժանման պարճառն ու բաժանումը» կը վերնայ:

Եւ դուք ինձմէ աղէկ դիտէք հռովմէադաւան Հայոց այս օրուան վիճակը որ ամեն ազգուէր սըրսի ցաւ եւ ամեն նոյն ժողովրդեան մէջ գտնուած

ճշմարիտ քահանայի խղճմտանքի նիւթ մը կը պատ-
ճառէ . վասն զի այս չարեաց մասամբ իրենք ալ
յանցաւոր չ'ըլլան , ո՞վ կրնայ ըլլալ : Այս մեծ օրի-
նակին առջեւ կարելի է յուսալ Ձեր իմաստութեանէն
թէ կը փափաքիք նոյն վիճակին մէջ բերել մտցնել
ազգին մեծ մասն ալ :

Հոռմէադաւան Հայոց վիճակը ըսելով անցայ ,
վասն զի Արշալայ՝ Արարարեան օրագրին 368երորդ
թուոյն մէջ տեսաւ ազգը՝ կոստանդնուպօլսէ գըր-
ուած նոյն ժողովրդեան անձանցմէ նամակ մը,
որուն պատասխան մէկը չտուաւ , եւ որով նամա-
կին հեղինակները երկպառակութեան զայրանալը ի-
րենց մէջ եւ կործանումն սպառնալը կ'իմացնեն , ու
կ'աղաղակեն թէ , « Ո՞ր էն մեր գիտնական , խոհեմ եւ
ազգասէր վարդապետները , էնչո՞ւ համար ժողովրդեան խո-
հական եւ լաւասարեւալ մասին հետ չեն մտաբաներ այս քայ-
տակալական շարեաց առաջը առնելու համար , որոց հետեւ
լինաներ ինչո՞ւ վրասնաբար կրնան ըլլալ մեր ինչո՞ւ հասա-
րակութեանը » : Եւ յիրաւի զարմանալի է , յարգոյա-
պատիւ Վարդապետ , որ ուսումնական Միաբանու-
թիւն մը օրագիր հրատարակելով այսչափ ժամանակէ
'ի վեր , ձեր ժողովրդեան վիճակը չորս տողով ան-
գամ , յիշատակի արժանի չ'էք ըրած . դժուր քարո-
զիչք եւ վարդապետք նոյն ժողովրդեան՝ որ հար-
կաւոր կը տեսնէք բողոքողաց առջեւը առնելու ,
երբ նոյն ժողովուրդը ներքին երկպառակութեամբք
կը կործանի , դժուր Ազգասիրութեան քարոզք՝ որ
նուազ աղգասէր կը գտնէք Արշալայ՝ Արարարեանը ,
երբ ձեր Երապան՝ ժողովրդեան ալէկոծ տագնապ-
ներուն մէջ Յովնանու քունը կը քաշէ ու կը խոր-

զայ , դժուր անլեզու կեցիք էք եւ ականատես՝ երբ
գերապայծառ Հասունեանը կը հայածէ ընկերութիւն
մը , որուն գրեթէ անդամ են ձեր ժողովրդեան
կէս ընտիր մասը : Այս խօսքերը անխտիր կը զրու-
ցեմ ես նաեւ Բաղճալու օրագրին հրատարակիչ վար-
դապետաց , որ կրնային անգամ մը գոնէ ազգին անց-
եալը ձգել եւ ներկային վիճակը քննել , որ ձեզի պէտ
գիտեմ թէ կը փափաքին անշուշտ ազգին միութեան ,
եւ կրնան գոհել իրենց անդամները որ նոյն միու-
թեան կ'աշխատին՝ Հոռվմայ երկիւղին , իբրեւ փը-
տեալ անգամ . թէպէտ անոնք աւելի Հայ ազգը
լատինացնել փափաքած ըլլան քան թէ զլատինեա-
րը հայացնել :

Ես այս հարցմունքը չէի ընել , եթէ դուք ազ-
գին միութեանը չփափաքէիք . վասն զի իմ աչքիս
ինչ որ այսօր երկպառակութեան պատճառ է հոռվ-
մէադաւան Հայոց մէջ , զիս չզարմացնէր : Հասուն
գերապայծառին գործքերուն մէջ արտաքոյ կարգի
բան ամենեւին չեմ տեսներ , վասն զի իւր ամէն
գործքերը Վատին եկեղեցոյ կանոններն են . (եւ
թերեւս ազգային պատմութեան հետաքրքիրք գըր-
նեն նմանութիւն մը իւր եւ Յեզուիթներու մը աշա-
կերտ Նիկօլ եպիսկոպոսի մը մէջ) . ասոր համար
չեմ զրուցեր այն ժողովրդեան պէտ , թէպէտ իրա-
ւունք ունիմ զրուցելու գտնուած կողմիս համար ,
թէ « ի՞նչ է այս քահանայից ըրածը , որ մեր մըտ-
քերը գերի ընելով ամեն բան մեզի յանձն առնել
տուին , տարին զմեզ լեռնէ լեռ ձգեցին , ցրտերու
ու սառերու մէջ երբեմն մեր կնիկներովն ու զա-
ւակներովը , եւ այսօր կամ բռնաւոր կ'ըլլան կամ ,

մեր քաջած բռնութեանցը անհող ականատես » : Զէ
 ես այս խօսքերը չեմ գրուցեր : ես գերապայծառ
 Հասունը չեմ բամբասեր , ինք իւր պարտքը կը կա-
 տարէ . Հոովնայ սկզբանցը կը հետեւի՝ երբ քանի մը
 քահանայի հաւանութեամբ առանց բոլոր եկեղե-
 ցականաց եւ ժողովրդեան հաւանութեան եպիսկո-
 պոսական օթոռը կը բարձրանայ , երբ ժողովրդեան
 կամաց դէմ եպիսկոպոս եւ քահանայ կը ձեռնադրէ՝
 թէպէտ անարժան ըլլան անձինքը , թէպէտ ձեռ-
 նադրութիւնը գաղտագողի . երբ ժողովրդեան կա-
 ժաց դէմ վարդապետներ կը քշէ որ սիրելի են ժո-
 ղովրդեան եւ պատկառելի իրենց առաքինի վա-
 բուցը եւ ազգասէր աշխատանացը համար . այժ ,
 այս գործքերը ընելով ինք Հոովնայ եկեղեցւոյն
 սահմանադրութեանցը կը հնազանդի եւ Պապերուն
 օրինակին , որ եօթ ութ հարիւր տարիէ 'ի վեր այս-
 պէս եւ ասոր նման օրէնքներով կը վարուին . ցա-
 ւալի ալ է գերապայծառ Հասունին , որ արքանեակ
 մը Հոովնայ իրեն պէս՝ կը զրկուի իտարոյրներ
 բարձրացնելու եւ եկեղեցւոյ՝ այսինքն իւր անձին
 անհնազանդիերը կրակի մէջ նետելու փառքէն ,
 վասն զի Օսմանեան ինքնակալ տէրութիւնը իւր հը-
 պատակները անասնոց նախիրներէն վեր կը համարի
 եւ իւր հայրախնամ կառավարութիւնը չկրնար յար-
 մարիլ հոովմէական սկզբանց :

Եւ չ'ըլլայ թէ մէկը զարմանայ թէ այս մասին
 վրայ , այսինքն հոովմէականաց արդեան վիճակին
 վրայ այսչափ երկայն կը պնդեմ , վասն զի ասիկայ
 դիպուած չ'է , այլ էական կանոն մը Հոովնայ ան-
 ճոռնի վարդապետութեան , որ կարծես թէ դաշ-

նադրութեան մուրհակ կնքած է Բելիարայ հետ ,
 քրիստոնէից մեծ մաս մը զժողովրդի մասնելու , « Ար-
 արտոյ հոովմէական եկեղեցւոյ ֆրէնսիկան ու քոյ » ըսե-
 լով : Եւ ճշմարիտ հոովմէադաւան ժողովրդեան մը
 ինչպէս որ ատելի եւ սատանի դատապարտեալ դա-
 ւակներ պէտք է ըլլան օտար դաւանութեայք քը-
 բիստոնեայք , նոյնպէս պէտք է ատելի ըլլան ուս-
 մունք , գիտութիւն եւ մտածութիւն , որ շուտ մը
 կը խրամատեն այդ սարդի ոտտայնէ շինուած ատե-
 լութեան պատուարը քրիստոնեայ ազգաց , եւ որ
 մեծն է համազգի եղբարց մէջ : Եւ անոր համար
 ալ չէի զարմանար , երբ երբեմն օրագիրներու մէջ
 կը կարդայի թէ Մասթէոս եւ Յակոբ արհի եպիս-
 կոպոսունք ընկերութիւններ կը հաստատեն , դըպ-
 բողներ կը շտտցնեն ու կը բարեկարգեն , նոյն մի-
 ջոցին կ'իմանայի թէ իրենց համոթոռ Հագուն
 արքեպիսկոպոսը ամէն անարժան միջոցներ 'ի գործ
 կը դնէր հոովմէադաւան Հայոց մէջ գտնուած մի-
 միայն ընկերութիւնը կործանելու : Տրապիզոնի դըպ-
 բոցը կը դոցէր արհամարհելով ծնողաց ազգանքը ,
 որոնց զաւակները երեսի վրայ կը մնային , եւ հի-
 մայ ալ վարժապետութիւն ընող վարդապետներ կը
 լսեմ թէ իրենց վանքերը կը քշէ մէյմէկ պատճա-
 ուա : Եւ ասոնք ինչո՞ւ համար , վասն զի Հոովմ
 մարդ չ'ուզէր , այլ ոչխարներու անբան հօտ մը
 պէտք է իրեն , որ ուղածին պէս հովուէ :

Ասոնք տեսնելով ու գիտնալով , եւ անդին ալ
 բաղդատելով Էջմիածնական եւ բուն Հայոց 'ի նախ-
 նեաց ժառանգութիւն մնացած ներդաւիտ թոյլ-
 տուութիւնը որուն եղբայր է բոլոր ուղղափառ

քրիստոնեայ , որ ուսմանց յարգը ճանչնալէն վերջը
 քարեկամ է գիտութեանց , եւ կ'ողբայ անշուտ ար-
 գիտաբար ըրած չափազանցութիւնքը երբեմն , որ
 թերեւս ազգային միութեան չափազանց սիրոյ ար-
 գասինքն եղած են , եւ տեսնելով գործքերը որ
 քան զխօսքերը աւելի աղէկ կը խօսին , ես համող-
 ուած եմ , վերապատուելի Հայր , թէ « Ազգին ճշ-
 մարիտ բարիք ուղղունքն եւ անոնց մտածմունքը
 աս դժբաղդ բաժանման պատճառն ու բաժանումը
 վերցնելու » , ազգին պզտի մասը՝ մեծ մասին հե-
 տեւցնել է , այսինքն բոլոր Հայ ազգը էջմիածնայ
 կաթողիկոսին հնազանդեցնել . որուն բարոյական
 եւ կրօնական իշխանութիւնը հայրական եւ ազգա-
 յին ըլլալով , անբաղդատելի՝ խորթ հօր մը իշխա-
 նութեան հետ , մեզի երաշխաւոր մը կ'ըլլայ խա-
 ղազութեան եւ եղբայրսիրութեան , « Մեծածառ բա-
 րեւեբ չէն խոփանո՞ւի , ագիային յառաջադիմութեանն եւ
 պայծառութեանն որեւոր յառաջ կ'երթայ ասին կողմնէ մեկ
 ըլլալով , եւ ասեմնի մեքար մի եւ այն վախճանին որեւէ չըլլ » ,
 այսպիսի կաթողիկոսի մը օրով որուն անչահասէր
 առաքինութիւնքը , ազգասիրութիւնն եւ ուսումնա-
 սիրութիւնը ամէն տեսակ մարդոց բերանն է , որ
 զինքը տեսեր՝ լսեր եւ ճանչցեր են , եւ որ ես աչ-
 քովս տեսայ Տփլիս , չէ թէ զինքը , այլ որ մեծն է ,
 ժողովրդեան մը սէրը եւ երախտագիտութիւնը իւր
 նախնի առաջնորդին եւ արդի կաթողիկոսին հա-
 մար : Թէ կարելի է ազգը միացնել օգտակար կեր-
 պով , պէտք է անոր աչքը դարձնել էջմիածին , հոն
 ուր Հայ ազգին կրօնից եւ պայծառութեան հիմնաբ-
 անութիւնը ըրին Գրիգոր եւ Տրդատ եւ որ մի-

միացն Հիւսիսի աստղն է եւ զուարթ յիշատակ մեր
 'ի թշուառութեանց ալէկոծեալ ազգին :

Թէ որ այս միութիւնը այս կերպով կարենաք
 կատարել , յարգոյ պատի՛ւ Հայր , դուք եւ ձեր
 Միաբանութիւնը եւ ձեզի համախօն ազգասէր եւ
 պատուական վարդապետք որ ազգերնուն համար
 կ'աշխատին կա՛մ գրչով կա՛մ անոր զաւակաց վրայ
 սիրտ մաշեցնելով , ինչ հարկաւորութիւն կը մնայ
 Մարտինոս Լուտերի վարուց եւ պատմութեան վը-
 բայ աշխատելու՝ բողոքողութիւնը 'ի Հայոց ար-
 գիւելու համար , զոր գրքատուններ չեն կրցած ար-
 գիլել Եւրոպա . բաւական է ազգային հին պատառ-
 մունքը վերցնել եւ նորերը ինքնիրէն անհետ կ'ըլ-
 լան : Վասն զի այդպիսի վէճերը չեն որ բողոքո-
 ղութիւնը արմատաքի կը խլեն , այլ ըստ իմ կարծ-
 եացս մնասը կը սաստկացնեն եւ կ'աճեցնեն :

Ձեր գիրքը արդէն ես կը տեսնեմ իր յառաջա-
 բանէն , որ կ'սկսի բողոքողութիւնը իբրեւ թէ իր
 խանձարուներէն մերկացնել ու խայտառակել , մոռ-
 նալով իր ծնողքը : Ի՛նչ աւելի դիւրին բան , յար-
 գոյապատիւ Վարդապետ , քան զԼուտեր խայտա-
 ռակելէն , բայց նոյնպէս ի՛նչ աւելի դժուար բան
 քան զԱղէքսանդր Զ. պապը արդարացնելէն : Խե-
 լացի մարդուն դժուարութիւն կը քաշէք ընդունել
 տալու թէ « Աստուած երեւելի Բործ մը Բործելու . .
 համար անանկ մարդիկ ընտրե՛ որոնք ասելի կա՛մ պակաս
 մուլտիպլիկացնու մեզ լաւութեամբ ըլլան եւ իրենց Բործեա-
 ըը Բուրի հանելու համար՝ յեռանդին միջնորդ տանն աս
 մեկ որեւակ աստուածները , խառնախառնութեանը , նենգա-
 լիւնները , բռնութեանները անխառնութեանները , յափու

որակութիւնները ու պղծութիւնները ։ Բայց նոյն խելացի մարդուն կը յուսանք զիւրութեամբ ընդունել տալ թէ՛ Քրիստոս ան ընդհանրական եւ առաքելական եկեղեցւոյն , ուսկից որոսք էղողին շէյ փրկչութիւն , զլուս եւ իւր փոխանորդ ընտրէ այնպիսի քահանայապետներ կամ Պապեր՝ որոնց մոլութեանց պատմութիւնը մարդկանց լսելիքը չը տանի , եւ որոնք շատ անգամ իրենց անիրաւ նպատակներուն հասնելու համար ձեռուընին միջնորդ առած ըլլան ստաւթիւններ , խարդախութիւններ , նենդութիւններ , բռնութիւններ , անիրաւութիւններ , յափըշտակութիւններ ու պղծութիւններ ։

Ի՞նչ պիտի ըլլայ միամիտ ժողովրդեան մը զարմանքը երբ ձեր գրքին մէջ կարդայ թէ նորոգութեան հիմնադիրքը « Փառասեր իշխաններուն աւելք մէջութեան և իշխանութեան խոյժ կը յիշեն » եւ բողոքողին գրքէն ալ իմանայ թէ Հռովմայ Պապերն ալ սովորութիւն ունէին նոյնպէս փառասէր իշխաններուն առջիւ մեծութեան եւ իշխանութեան խոյժ ձգել իշխանները եւ ժողովուրդները ապստամբեցնելով իրենց օրինաւոր տեսարցը դէմ , շատ անգամ երկու բանակ բաժնելով Եւրոպա , եւ արիւններու թաթխելով , փցուն վրէժինդութիւն մը՝ անխելք ուխտ մը կամ փափաք մը կատարելու համար ։ Իսկ « Եկեղեցւոց և վանքերու ինքեքրոս յափշտակութեան » , կը յուսանք թէ փոխարէն աշխարհացոյց տախտակի մը վրայ չի ջըցնեն այն քաղաքները որ կը պահեն այսօր Պապերը կետար Պորճիայի դէնքովն ու թուսով վատակուած կը յիշէք « Կապաններն յանձնարարած Կէրեկեցականայ և վանականայ կարֆաթելու կրամար » ։ Բայց

կմոռնաք թէ պիտի յիշեցնեն ձեզի՝ ժամանակին եւ կեղեցականաց ցով ու անառակ վարքը ։ Պիտի պատմէք « Հասարակ ճարտարան ուղարկ ընելու անասնայ ապարութեան » թոյլտուութիւնները , բայց գիտէք թէ փոխարէն պիտի լսէք անիրաւ բռնութեանց պատմութիւնը որ կայսերայ եւ արքայից թագապետի գլուխները կը խոնարհեցնէր , եւ կը բորբոքէր ան խարոյկներուն կարմիր բոյր լափելու համար դաբրով Աստուծոյ արարածները որ մը շրէի , որ մը Մահմէտականի եւ ուրիշ որ մը հերետիկոսի անունի տակ , եւ եթէ այդ կրակին արծարծողները Հռովմայ « զղջութեան » Քահանայապետքն էին ։

Եւ որովհետեւ դուք իրենց , անոնք ձեզի պատասխան պիտի գրեն , յայտնի է թէ ձեր այս Կուտերի պատմութիւնը նորոգութեան վրայ ձեր գրքելու գրքերուն առջի հատորը պիտի ըլլայ . գրքերը պիտի շատնան . երկու կողմին խոյտառակութիւնքը յայտնի պիտի ըլլան , կոխը անվերջ պիտի ըլլայ . կողմերը յաղթանակելու համար՝ ճշմարտութիւն եւ ստութիւն հաւատար պիտի գործածեն , եւ գրքատուներ ալ թէ լեղութիւն որոշելու համար յաղթութիւնը , պիտի չորոշուի . վասն զի Եւրոպա մեզի օրինակ է ։ Ո՞վ ուրեմն պիտի շահի այս գոտում գոչումին մէջ , ուղղափառը թէ հերետիկոսը , պապականը թէ բողոքողը , դարձեալ օրինակը փորձով ունիւք . ոչ մէկը եւ ոչ մէկալը . այլ երրորդ մը որ ստուերներուն մէջ կեցած է , որուն հետքը դեռ չկայ այդ վէճերուն եւ հակահաստութեանց մէջ , Սենասարը , որ կարհամարհէ երկուքն ալ , որ չը հաւատար ոչ հաղորդութեան եւ ոչ Քրիստոսի , որ կը կատակէ զկոյնն ու զկուսութիւնը , որ կը ծիծա-

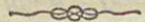
զի թէ խոստովանութեան եւ թէ մեղքին վրայ :
 Ո՛վ որ պատմութիւնը ուշադրութեամբ կը կարդայ,
 կրնայ տեսնել թէ ուղղափառաց եւ բողոքողաց
 անհատնում վէճերէն ծնած է անհաւատութիւնը :
 Քանի որ քրիստոնեայք չէին բաժնուած եւ չէին
 մտածեր իրենց կողմը քաշկուտել Աւետարանը՝ այդ
 սուրբ գիրքը պատուել մարդու մտքէ չէր անցած :

Զըլայ թէ իմ այս խօսակցութիւնս այս կերպ
 պով անուղղակի պաշտպանութիւն մը կարծէք բո-
 ղոքողաց, երբ իրենց փաստերուն քանի մը հատը
 շտապաւ կանցնիմ, չէ թէ այն փաստերով համոզ-
 ուելուս համար, այլ ձեր պատերազմի ասպարէզը
 ու յատակը գէշ գտնելուս համար : Զէ թէ ձեր
 պատերազմը գէշ կը գտնեմ, այլ պատերազմին ձեւը
 մլասակար . վասն զի այդ տեսակ պատերազմին
 ծայրը յաղթութիւն չեմ տեսներ : Գիրքով, խստու-
 թեամբ, պատժով, բանտով եւ մինչեւ բանադ-
 րանքով կոխն ալ ինծի մլասակար կերեւան : Մի
 դրուցեք թէ, ինչ ընելու է . վասն զի ընելիքը յայտ-
 նի կեցած է, ճշմարիտ ուղղափառ քրիստոնեայ ըլլալ եւ
 ընել խղճով բոլր, ասկէց դուրս ուրիշ տեսակ պա-
 տերազմ անօգուտ կը գտնեմ բողոքողաց դէմ : Թող
 նախ ամէն ուղղափառ եկեղեցեաց քահանայք ճանչ-
 նան իրենց պարտքը, ըլլան հայր ժողովրդեան,
 աշխատին անոր դաւակներուն վրայ տալով քրիս-
 տոնէական ճշմարիտ դաստիարակութիւնը, իրենց
 առնեն օրինակ ան հայրապետաց վարքը որ ան-
 հաւատներու ճակատը խոնարհել կուտար, պախա-
 րակեն մոլութիւնը ամէն տեղ եւ ամէն մարդու
 վրայ առանց աշտութեան, ըլլան աշակերտ Քրիս-
 տոսի եւ ոչ զինուոր կողմի . վերջապէս իրենց ան-

չահասիրութիւնն ու առաքինի վարքը հեռի ամէն
 կեղծաւորութենէ՝ անհակառակելի վկայ ըլլայ ի-
 րենց քարոզներուն ճշմարտութեան, եւ նոյն քա-
 բողները չէ թէ ճարտասանութեան ցոյցի համար,
 այլ ժողովրդոց կրօնական եւ բարոյական յառաջա-
 դիմութեան համար ըլլան . եւ տեսնենք թէ բո-
 ղոքող կը մնայ աշխարհիս վրայ, կամ խոռվութիւն
 ու բաժանմունք Քրիստոսի եկեղեցւոյն մէջ, կամ
 ատելութիւն համազգի եղբարց մէջ : Տնք Աստուած
 որ կարենայինք տեսնել այն փափաքելի օրը ձեզի
 եւ ինծի եւ ամէն ազգասէր սրտերու, ո՛րը ազգեր-
 նուս միութեան :

Կր մնամ ձեր Վերապատուութեան ակնածու
 յարգութեամբ :

Փարիզ, 27 Հոկտեմբեր 1850 :

Ինչո՞ւ աս թարգմանութիւնը, ինչ կայ մեր եւ Վատիկանու ժողովին մէջ. միթէ օրագիրները ամեն օր բաւական տեղեկութիւն չեն տար ժողովքի մը վրայ, ուր բազմախումբ եպիսկոպոստնք ժողովուած՝ մարդու մը՝ աստուածութեան վերջի պատիւն ալ պիտի նուիրեն :

— Այս թարգմանութիւնը աւուր պատշաճի մ'է այս պարագայներուս ժողովրդեան մը համար, որ կ'սկսի նոր իմանալ երեսուն տարունէ վերջը՝ իւր տառապանաց սկզբնապատճառը. մեզի պարտք համարեցինք անկողմնասէր եւ հմուտ մարդու մը գըրութեամբ իմացնել իրեն թէ ի՞նչ է Հասուն, այսինքն Պիոս, այսինքն պապը կամ պապութիւնը եւ կամ որ նոյնն է Հռոմ. մեզի համար այս երկու անունները շատ տարիներէ 'ի վեր մի եւ նոյն նըշանակութիւնը ունին, բայց ժողովրդեան համար նոյնը չըլլալուն շատոնցունէ պարտք մը կը համարէինք իրեն իմացնել. բայց մեր սրտերուն վիճակը նայելով կը վախնայինք որ չափազանցութեան ստգիւտ չը ձգեն մեր վրայ. եւ որովհետեւ այս Վատիկանու ժողովին գտանք, որ մեր սալիք տեղեկութիւնները բաւական կուտար, իրեն թողուցինք պաշտօնը :

Մեր սրտերուն վիճակը ըսինք. եւ ի՞նչ զարմանք թէ որ մեր սրտերուն վրայ ան խաղաղութեան անոյշ հովը չ'փչեր, որով Աստուած Եղեայի կերեւայ, այլ ան հուրը կը բորբոքի որ Բա-

հաղու սեղանը եւ քուրմերը կը լափէ. մեր սրտերը վրդովեալ են, վասն զի աւետարանին խաղաղութիւնը խռովութեան դարձած է մեզի համար, եւ անոնք որ Քրիստոսի սուրբ Հոգին պիտի տային՝ քանի՛ քանի՛ տարիներ եզաւ որ ատելութեան թոյն կը շնչեն, նոյնք կը կարդան փոխանակ որ կը պարտէին « օրհնել եւ մի անիծանել » : Անոնք որ մեզի Քրիստոսի « քաղցր եւ փոքրոզի լուծը պիտի տային » փարիսեցիներուն « ծանր եւ դժուարակիր բեռները կապեցին » . անոնք որ « մի ի փոքրկանց գայթակղեցնելէ » պիտի զգուշանային՝ Քրիստոսի « վնայ » էն սարսելով ամբողջ ժողովուրդ մը իր քահանայներով եւ եպիսկոպոստներով գայթակղեցնելէն չը վախցան :

Եւ այս ժողովուրդը այն է որ ասկէց քառասուն տարի առաջ երեք չորս տարի առաջ երեք չորս բառի համար, երեք չորս վերացական բառերու համար, որոնք ոչ կը հասկնար եւ ոչ գիտեր, միայն իր քահանայներուն խօսքին հետեւելու համար, բաժնուած իր հայրենի եկեղեցիէն՝ աղքատութիւն, աքսոր յանձն առնելով կ'երթար ձմեռուան ձիւներուն եւ բուքերուն իր խեղճութիւնը անկարեկիր եղբայրներու արհամարհանացը մատնելու, մինչեւ ապագային մէջ նաեւ :

Եւ այս այն խոստովանող ժողովուրդն է հիմայ, որ ոտնհար կը թաւալի Առաքելեաններու Բլիւ իմներու, Հասուններու եւ Պիոսներու բանադրանաց, կախակայութեանց աղբիւսին մէջ, միայն անոր համար որ իր Նուսաւորչական հայրենի եկեղեցւոյն տգիտութեանը մէջ բաժնուած ատենը Հռոմ իրեն շատ լուսաւոր երեւցեր է զժբարգութեամբ : Ի՞նչ

սիւն լուսոյ, ինչ երկիր աւետեաց քառասուն տարու ընէ վերջը զոր կը վայելեմք :

Եւ դարձեալ այս ժողովրդեան համար է նաեւ որ Հասունի ձեռասուն եւ աշխոյժ վարդապետներէն մէկը քանի մը օր առաջ կը զրուցէր թէ « այս ապականեալ սերունդէն մեզի յոյս չկայ, մեզի համար փրտեալ անդամ է ասիկայ . ապագայ սերունդը զոր մենք պիտի դաստիարակենք, երբ դպրոցներուն կառավարութիւնը ձեռքերնիս անցնենք, պիտի ըլլայ ճշմարիտ հոովնէական ժողովուրդ մը, բարեպաշտ եւ հնազանդ » :

Հնազանդութիւն, իրօք՝ առաքլինութիւն մ'է, երբ բանական մարդուն մտաց համոզման վրայ յեցեալ է, բայց կոյր զկուրայն հնազանդութիւն բանական էակին առաքլինութիւնը չէ, եւ այս է մեզմէ պահանջուածը :

Մեր բարեմիտ ժողովուրդը՝ Հասունին հետ կուզէ վարել զփառասիրութիւնը եւ զյափշտակութիւնը որ երբեմն Պօլսոյ նախագահական աթոռը հափափեց, բայց մեր գիտուն վարդապետք եւ եպիսկոպոսունք ինչ կըսեն իրենց խղճմտանքին խորերուն մէջ Հոռոմի պապին համար, որ տիեզերական պատրիարքի անունը կը ժառանգէ անխիղճ, մեծին Գրիգորի Պապին դատապարտութեան վրէժխնդիր ձայնը չը լսեր :

Կուզէ հեռացնել տգիտութեան եւ ատելութեան պաշտպանն ու նիզակակիցը որ զՀամագրեաց ընկերութիւնը կը հալածէր, եւ չը գիտեր թէ Գալիլէոսէն մինչեւ Շաղօպոիանի Ռէի Քրիստոսեան-Մեանք հալածուած եւ դատապարտուած են պապերէն :

Կուզէ զրպարտութիւնը, նախանձը, քսու-

թիւնը անհետ ընել՝ որ Վենետիոյ Մխիթարեանց հարուած հարուածի վրայ իջեցնելով հերձուածող խռովարար՝ ապստամբ եկեղեցւոյ եւ տէրութեան եւ մոլորեցուցիչ երիտասարդութեան կ'ամբաստանէր, չը գիտէր թէ Հռովմայ պապերը դարուն ոգին՝ ուսմունքը՝ պատմութիւնը՝ փիլիսոփայութիւնը՝ Գաղղիոյ յեղափոխութեան 89 ին սկզբունքները՝ Նաբօլէօն եւ իր օրինաց մատենար եւ մինչեւ արհեստները եւ երկաթուղիները նշոված են եւ դատապարտած :

Կուզէ սուտը եւ նենգութիւնը ջախջախել որ մտքով կամ մարմնով հիւանդին մօտ գողունի թառելով, սրբազան ազգեցութեան դիմակով քողաւորեալ, կտակներ կը չինէ՝ կը խարդաւանէ, այրին եւ որբը կը զրկէ 'ի շինութիւն եկեղեցեաց, եւ չը գիտեր թէ Հռովմայ պապերը չեն խորչեր՝ սուր, հուր, թոյն, շինծու կոնդակներ եւ տիեզերական ժողովոց վճիռներ անխիճ գործածեր են, սուրբ Պետրոսի աթոռը հոգեւորական եւ աշխարհական իշխանութեամբ ճոխացնելու համար :

Կուզէ այս կրօնամոլ պատուարը կործանել, որ Հռոմայ եկեղեցիէն դուրսնաւ՝ չէ թէ միայն օտարազգիք, այլ նաեւ համարիւն եւ համալեզու եղբարք իրարու թշնամի կը կազմէր, եւ չը գիտէր թէ Հռովմայ պապերը այս հոռոմէական զանգուածը չինելու եւ շաղուելու համար միլիոնաւոր քրիստոնէից արեան գետեր քայուցեր են :

Կուզէ վերջապէս՝ խարդաւանանքն ու գողութիւնը՝ որ կաթողիկոսական եւ պատրիարքական աթոռին վրայ բարձրացան՝ անհետացնել, բայց չը գիտեր եւ չուզէր գիտնալ թէ Հռովմայ Պապին ըս-

կրղբամբ եւ շնորհիւք եւ հրամանաւ եւ ազգեցու-
թեամբ ամեն բան կ'ըլլար եւ Հասուն արբանեակ
մ'էր եւ գործադիր , սնոր համար ալ այսպէս կը
վարձատրէր Պապ զինքը , ինչպէս կայսր մը իւր
յաղթող զօրապետներէն մէկը կը փառաւորէ , եւ
քահանայապետական գաղանի խորհրդեան մէջ ,
իւր կարգինալաց՝ եկեղեցւոյ իշխանաց մէջ՝ այս-
պէս կը խօսէր . « Յարգելի եղբայր Անտօն Հասուն-
եան 'ի վաղուց հետէ յանձին ցուցեալ է չքնաղ
հանդէս կրօնից , աստուածապաշտութեան , ողջա-
միտ եւ փրկարար վարդապետութեան , հաւատար-
մութեան եւ մեծարանաց առ մեզ եւ առ այս Ա-
թոռս Պետրոսի , որպէս եւ զհաւաստիս եպիսկո-
պոսական արիւթեան 'ի պաշտպանութիւն իրաց
կաթողիկէ կրօնից եւ ազատութեան եկեղեցւոյ ,
յոյր սակս արժանի իսկ է պատրիարքական պատ-
ւոյ եւ բաւական 'ի նորոգել առաւելապէս զեկե-
ղեցական բարեկարգութիւն » :

Եւ այս լի գովութեամբ խօսքերը այն մարդուն
էին , որու համար շատ տարիներէ 'ի վեր շարու-
նակ ամբաստան ազերսագիրներ՝ գանգատանաց
յիշատակարաններ տեղացեր էին Հռովմ , այս ժո-
ղովրդեան կողմանէ , երբ ինքը՝ Հասուն՝ հանգարտ
սրտով մաքուր խղճմտանքով , նման ալիկոճեալ
նաւուն անխռով նաւապետին՝ կը քչէր կը տանէր
նաւը իւր նպատակին , ոչ մրդկին կատաղութեան
եւ ոչ ճամբորդաց յիմարութեան միտ դնելով եւ
կասելով :

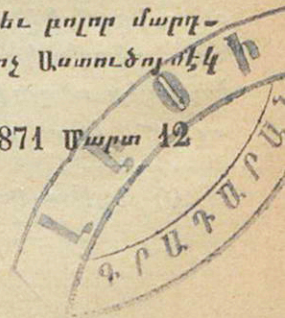
Ահա Հասուն , ահա Հռովմ , տնր Աստուածոր
երկուքն ալ անցեալին տխուր յիշատակները ըլլան
մեզի համար :

Իսկ ապագան եւ ինչ որ ընելիք կայ գրուցենք
համարձակ : Կարելի է քիչ ժամանակէն բոլոր քը-
րիստոնեայ ժողովուրդք մեծ եւ պղտիկ պիտի ել-
նեն Քրիստոսի մեծ՝ ազատ եւ իրօք ընդհանուր ե-
կեղեցին կազմելու . սկսինք ուրեմն մենք ալ այս
մեծ շէնքին պղտի քարը պատրաստել . վասն զի
« Վէմն , զոր անարգեցին շինողքն , նա եղև զը-
լուխ անկեան » : Արեւելեան կաթողիկէ Հայտ անունը
առնող ժողովուրդը , պէտք չէ տարօրինակ ապ-
շութեան նշաւակ մը ըլլալով՝ « դարձեալ ես հոռ-
մէական եմ » զրուցելու նախատինքը յանձն առնէ ,
եւ քծնի զինքը վարդ արհամարհոտ ոտքին փոշւոյն
մէջ թաթաւելով , այլ սկսի շուտով ,

Նախ , իւր Հռոմ բանտարկեալ Եպիսկոպոսնե-
րը ուզէ եւ հրաւիրէ ճշմարիտ Անտօն մը կազմե-
լու 'ի Պօլիս , եւ շինելու իւր եկեղեցւոյն սահմա-
նադրութիւնը , հաստատեալ աւետարանին եւ հին
եկեղեցեաց՝ որ մայր եւ գայեակ եղած են իւր
հայրենի եկեղեցւոյն՝ վարդապետութեանցը վրայ :

Երկրորդ , ինչ որ Օսմանեան Տէրութեան մէջ
Օսմանադրական իրաւունքներ կը վայելեն իրեն
նման հասարակութիւնք՝ ինզրէ եւ գործադրէ .
վասն զի ժողովուրդ մը , որ առանց իւր հաւատ-
քէն եւ դաւանութենէն հեռանալու , զիտէ Հոռ-
մայ անպիտան կայծակներն արհամարհել , կրնայ
իւր ազգին եւ բոլոր քրիստոնէից եւ բոլոր մարդ-
կութեան եղբայր անունը տալ եւ ոչ Աստուծոյ մէկ
արարածը ատել եւ արհամարհել :

1871 Մարտ 12

Յ դեկտ. 1868

Հազիւ դեռ քանի մը օր եղաւ միայն, որ Պէշիկթաշլեանին բարեկամացն համար նոր գոցուեցաւ գերեզմանին դուռը չնաշխարհիկ անձի (1) մը վրայ, որուն մահուանը՝ մէկը չէր սպասէր:

Եւ որուն որ կ'սպասէին, ահա ան ալ հասաւ վերջապէս: Ըսենք թէ գնաց Պէշիկթաշլեան մոռացութեան գիրկը, եւ թէ գերեզմանը ունայնութեան վիճին կափարիչն է: Քաւ լիցի . . . : Անոնք որ ունայնութիւն գտան աս աշխարհքիս վրայ, եւ անոնք որ ունայնութիւն գտան անգիրի կեանքին մէջ, հաւասար կը սխալին, մեզի համար Արդարութեան կշռոյն մէկ թաթը այս աշխարհքս է եւ միւսը հանդերձեալը:

Իմաստունը որ ծիրանիներու մէջ ծնաւ, ամեն վայելք ամեն յաջողութիւն ունեցաւ, ամեն փափաքներուն հասաւ, եւ երբ խորձերութիւնը զինքը վայելից անզգայ ըրաւ « ունայնութիւն » ձայնեց, եւ ամեն մարդ նոյնը կրկնեց իրաւ կամ անիրաւ: Իսկ մենք այս գերեզմանին վրայ կեցած չենք կըրնար արձագանք ըլլալ այդ ձայնին, երբ կը տեսնենք Պէշիկթաշլեանին կենաց սկիզբն մինչեւ այս օրս: Կը տեսնենք զինքը տկար, որբ, չքաւոր, աշտք, անօգնական, հազիւ թէ քիչ մը մեծցած խաղալիք անդուծ տղայութեան՝ տղայ դեռ ինքն ալ, ո՛վ եղաւ ուրեմն իրեն՝ առաջնորդ աս բազ-

(1) Տօթթօն Բարունակ պէյ:

մալտանդ անդունդին վրայ. գլուխը միայն. — եւ իր գլուխը ան գլուխներէն էր, որոնց համար մեծ մարդ մը ըսած է թէ « Աստուած դանոնք մատը ճակատնին դնելով կստեղծէ »: Եւ իր այս ճակատին վրայ էր Պէշիկթաշլեանին բոլոր գեղեցկութիւնը:

Կը տեսնեմ զինքը դեռ անմօրուս պատանի տղոց շէնջիւններէն եւ աղաղակներէն շրջապատեալ, անզգայ բոլորովին թաղուած գրքերուն մէջ, բարձրացած իւր խորհրդածութեանց մէջ, հեռու ներկայէն, վասն զի ներկայն շատ քիչ երջանիկ վայրկեաններ պիտի մատակարարեր իրեն:

Կը տեսնեմ զինքը հազիւ երիտասարդ՝ վարժապետ՝ դասերու կը պարտի՝ հեղինակ՝ գիշերները կանթեղին առջեւ իր Արշակները, Վահանները, Վահէները կարտադրէ. դերասան՝ դրուխ կեցած անհանդարտ պատանեկութեան թատրոն մը կը ծընանի: Վարժապետութիւնը կեանքը հայեցող արհեստ մ'է, գիտեն անոնք որ փորձը առած են, եւ անոնք որ վիճակագրութեան տեղեակ են: Հեղինակութիւնը չէ թէ միայն հանձար եւ ուղիղ դատողութիւն այլ ամբարեալ հոտութիւն կը պահանջէ, դերասանութիւնը՝ եռանդ եւ զգացողութիւն կուզէ: Բայց առանց վարձու՝ միայն իրենց գուարձութեանց համար դերասանութիւն ընող պատանեաց կառավարութիւնը, ինչ մեծ հոգի, ինչ համբերութիւն, ինչ անխոնջ աշխատութիւն որ կը պահանջէր լսողներուն, կը թողու՞մ մտածել, եւ մանաւանդ նոյն պատանեաց որ թերեւս հոս ներկայ ալ ըլլան:

Աս տաժառեղի կեանքը անցողը՝ կը գտնէր վայրկեաններ երգելու համար այն երգերը որ դառնացեալ սրտերու եւ ազնկէզ ժամերու մխիթարու-

թիւն պիտի ըլլան, ինչպէս ներկային նոյնպէս ապագային համար: Եւ Պէշիկթաշլեան անունը չըքնադ արձագանք մը պիտի ունենայ մեր թոռներուն համար ալ: Բայց այս աշխարհքիս ապագային հետ չի համեմատիր իրեն համար էութիւնը որ կ'սկսի:

Այս էութիւնը հոս այս գերեզմանին առջեւն է Պէշիկթաշլեանին՝ եւ բոլոր անոնց համար որ աշխարհիս վրայ կ'ապրին հեռունիւթական վայելքներէ, եւ որոնց հազիւ երջանկութեան փշրանքները կը նետէ բազըը արհամարհոտ ձեռքով:

Այս կը սորվեցնէ մեզի կրօնքը, փիլիսոփայութիւնը, եւ արդարութեան հոգին որ ի մեզ կը բռնակի:

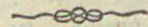
Պէշիկթաշլեանի լայն եւ գեղեցիկ ճակատը որ չնաշխարհիկ հանձար մը կը պարունակէր, ուրախ կերպարանք մը չէր ցոյց տար նայողին, սիրտը որ ազնիւ զգացմունքներով եւ կորովի եռանդեամբ լեցուն էր, տկար մարմնէ մը շրջապատեալ հազիւ թէ իւր մտերմօց ծանօթ էր: Զգայարանքները որոնց վայելքը աշխարհիս երջանկութիւն կը համարուին, հազիւ թէ օրապահիկը իրեն կը ներէին: Եւ այս ըզգայուն էակը որ քառասուն տարիքին չի կրցաւ հասնիլ, իբրեւ թէ աշխարհիս հանդիսատես ըլլալու համար, կը կենար տխուր բայց ոչ նախանձոտ աչքով կը դիտէր առուգութիւնը, գեղեցկութիւնը, երիտասարդութիւնը, հարստութիւնը, եւ պատիւները որոնք զլացաւ իրեն բազըը:

Նախախնամութիւնը բաւական համարեցաւ իր հոգւոյն շնորհած ձիրքերը:

Երբ կը տեսնեմ իր հանրագիտակ սոկրատեան ճակատը, ուր բանը իր արդար կշիռը չէր կորսըն-

ցընէր, նախախնամութիւնը իրաւունք ունէր կըսեմ:

Երբ իր կեանքին եւ իր գրութիւններուն մէջ կը տեսնեմ սիրտը, այն ազնիւ սիրտը որ ինչ որ գեղեցիկ կայ բնութեան մէջ առ այն կը դիմէ, ինչ որ փափուկ կայ առ այն կը սլանայ, ինչ որ տկար կայ անոր սփոփանք կը փնտռէ, ինչ որ վսեմ կայ առ այն կը բարձրանայ, ինչ որ հանձարի ծնունդ կայ անոր խանձարուրք կը շինէ, ինչ որ հայրենիք կայ առ այն կը նկրկի, ինչ որ սիրոյ եռանդ կայ անով կը բորբոքի. դարձեալ կը կրկնեմ շատ ու շատ անուամբ էր իրեն աստուածային նախախնամութիւնը, եւ անոր համար կորուստը իրենը չէ, մերինն է: Ինք այս տխուր կեանքին գրկանքներէն երջանկութեան կը դիմէ, Անոր՝ որ իր հոգին այնչափ դարձարեր էր: Ազնիւ հոգի՝ որ իրեն կենաց վերջի տխուր օրերուն հազիւ եւ ցաւով կրցաւ նշմարել եւ հաւատալ մարդկային սրտին այն տկարութեանցը որ կը նուաստացնեն զմարդ, եւ որ նոյն սրտին զղուելի վերքերէն քսամնելով քաշեց ձեռքը, իւր վերջին հրաժարականը չի տուած դեռ աշխարհիս:

2 յունվար 1871

Տեարք իմ .

Այս ձեր Մուրատ-Ռափայէլեան սեղանը ինչ կերպարանք ունենայ . ո՛ր որ ալ ըլլայ , պէտք է գիտնաք (վասն զի երբեմն ստացուածքի . տէրերը չեն գիտնար ունեցածնուն արժէքը) թէ շատ բարձրը շատ փառաւոր եղած է միշտ եւ պիտի ըլլայ : Ձեր բարեկամութիւնը քանի ամառներ եղան որ կը վայելեմ , եւ ամեն անգամ պատուեցիք զիս ձեր հրաւիրանք , եւ մինչեւ երեկ իրիկուն ալ դեռ սպասեցի անհամբեր , եւ տղու մը պէս ես ձեր մարդ՝ ուրախացայ , որ ձեզի հետ պիտի գրտանուիմ եւ աս բաժակը ձեզի հետ պիտի քամեմ , աս բաժակը՝ « որուն խորը միայն պատրանք չը գտնուիր » :

Ձեր սիրելի ընկերը Պէշիքթաշլեան , որուն պատկերը դափնիներով հոս պատկուած կը տեսնեմ , եւ որուն գերեզմանէն անգին հոս է հողին՝ եւ ներկայ առ մեզ , մեզի սա հատորին մէջէն աս խօսքերը կը զրուցէ . « այո , աս բաժակին մէջ , որուն խորը պատրանք չը գտնուիր : » Ո՞ր խոհուն էակ որ զաշխարհ եւ անոր պատրանքը կը ճանչնայ՝ եւ գիտէ թէ ինչ Պորճիաներու բաժակներով յեցուն սեղաններ կան , այսպիսի սեղանի մը սեղանակից չուզե՞ր ըլլալ : Թող պանդոկապետը

չի հպարտանայ , սեղանը դուք ո՛ր որ տանիք՝ հոն ձեզի հետ կ'երթայ բաժակը՝ որուն խորը պատրանք չի գտնուիր :

Տեարք իմ , աշխարհիս մէջ՝ որ խաբէութեան՝ խաբախութեան եւ դաւադրութեան վիրապ մըն է , ազատ 'ի պատրանաց բաժակ մը ունենալ եւ անոր մասնակից ըլլալ՝ յիրաւի բարեբազդութիւն մըն է : Եւ ես ուրախ եմ եւ շնորհակալ ձեզի՝ իմ բաժնիս :

Բայց ձեր բաժակը թող կենայ , քիչ մը Ձեր վրայ ալ ինձի սիրելի է խօսիլ . վասն զի՝ ես ձեր ամենէն ձերերը նաեւ տղայ տեսեր եմ , եւ հիմայ մարդ կը տեսնեմ . բայց դուք իրօք այրութեան հասակը դեռ անցեալ տարի Յունվարի 23 ին մտաք : Եւ արդարեւ ես կը զարմանամ թէ ի՞նչպէս քանի որ դուք կաք , կարելի էր որ այնչափ խաղալիք ըլլար Հոովիէական Հայժողովուրդը (զիտեցէք որ ազգ շեմ ըսեր) , կը զարմանայի թէ ի՞նչպէս մարդ մը իր անարգ փառասիրութեամբը կը համարձակէր թանակոխ ընել բարոյական զօրութեամբ՝ ժողովուրդ մը որ ձեզի պէս բարոյական զօրութիւն մը ունէր . մանաւանդ որ գիտէի թէ այդ մարդուն բոլոր բարոյական զօրութիւնը կեղծաւորութիւն էր եւ ստութիւն :

Ճշմարտապէս բարոյական զօրութիւն դուք էիք , վասն զի առանց ձեզի առ ժողովուրդը պիտի խոնարհէր եւ երկրպագէր դարձեալ ան մարդուն՝ որուն կոնակը կեցած էր Գանիէլի տեսած հսկայ արձանը՝ ձեռքը բանադրանաց կայծակներովը , որ անբան տղայքը ահաբեկ ընելու կարողութիւն ունի , բայց

բանական մարդու ծիծաղելի խաղալիկ մըն է, եւ 'ի շնորհս ձեր եղաւ : Եւ չէր ըլլար, թէ որ Սամուէլ—Մուրատ եւ Աղէքսանդր—Ռափայէլ, եւ Մըխիթար եւ Չամիչ եւ Ինճիճեան եւ Թէոդորեան եւ Մինասեան եւ Այվազովսքի եւ Ալիշան եւ վերջապէս դուք չըլլայիք :

Աստուծոյ հոգին մեծ է, դարերու մէջ կը կազմէ ամեն բան, եւ տեղեաց հեռաւորութիւնը դարմանալի կերպով իրարու հետ կը կապէ : Մատրաս, Լոնտոն, Սերաստիա, Պոլիս, Մուշ, Խրիմ, Վենետիկ, Փարիզ (խեղճ Փարիզ) ինչ ընդարձակ աշխարհագրական յատակագիծ մը մեր աչքին, զձեզ 'ի մէջ բերելու համար : Գիտէ՞ք դուք ինչ պաշտօն վարեցիք 1840էն սկսեալ : Գուք յառաջագիմութեան առաքեալներն էիք . Մուրատ եւ Ռափայէլ եւ այս վերոյիշեալ իր ընկերները ձեզի առնոր բերնէն ըսին . Գնացէ՞ք աշակերտեցէ՞ք ան Քրիստոնեայ անունով հեթանոսները՝ որ զեղութիւնները կը պաշտեն . գնացէ՞ք բժշկեցէ՞ք ան կոյրերը որ տղիտութեան խաւարներուն մէջ կը շարժին, ան խուլերը որ ճշմարտութեան ձայնը չեն լսեր, ան համբերը որ եւ ոչ իրենց ազգին լեզուն գիտեն . մկրտեցէ՞ք անոնք ճշմարիտ մկրտութեամբ Քրիստոսի 'ի մկրտութիւն մարդկային յառաջագիմութեան :

Գուք այդ առաքելութեան պաշտօնը երբ կ'ընէիք . բարեկամք իմ տեարք, առանց զիանալու եւ առանց իմանալու թէ որո՞ւն կը վնասէիք, շարութեան հոգին իմացու, զձեզ ճանչցաւ, զձեզ ձեր խանձարուրներուն մէջ ուզեց խեղդել : Ան օրուը

նէ որ դուք Համազգեաց ընկերութեան անունը տուիք, ինք իմացաւ զձեզ, ինք տեսաւ 1870 Յուն վարի 23 ին օրը, ինք տեսաւ թէ կախակայութիւն եւ բանադրանք անօգուտ պիտի ըլլան . կանանց վրայ էր իր յոյսը, եւ 'ի շնորհս ձեր՝ որ ամեն տան քարոզիչ էիք, ան յոյսն ալ 'ի դերեւ ելաւ :

Շարունակեցէք աս ճամբուն մէջ, Տեարք իմ, միշտ ձեռքերնիդ ունեցէք ան ձեր «Բաժակը՝ ուրուն խորը պատրանք չի կայ» . եւ միշտ յիշեցէք թէ Հայ ազգին այն մասին մէջ՝ յորում դուք կը գտնուիք, դուք էք յառաջագիմութեան տարրը, եւ թէ հոն անդին Մուրատ եւ Ռափայէլ որ մինչեւ սյուսօս դո՞ն են ձեզմէ, միշտ ձեզմէ հաշիւ պիտի պահանջեն :

ԱՌ ԱՐՀԻԱՊԱՏԻԻ ԵՒ ԳԵՐԱՊԱՅԾԱՌ
ՏԵՐ ՖՐԱՆԳԻ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՆՈՒԻՐԱԿ ԳԱՀԻՆ
ՀՌՈՎՄԱՅ Ի Կ ՊՈԼԻՍ

Գերապայծառ Տէր .

Արարատայ ստորոտը մեծ ազգի մը մնացորդը կը բնակի , որ միամտաբար իր լերանը պէս հին կը կարծէ ինքզինք , եւ վկայ իրեն՝ հոս Նոյի գերեզմանը կը ցուցնէ , հոն Նոյեմզարայ գերեզմանը կը ցուցնէ , եւ լերան վրայ ալ տապանը : Եւ քիչ մը անդին , ահա ուր Միածինն իջաւ 1370 տարի առաջ , եւ մեր Լուսաւորիչը՝ Գրիգոր տեսաւ , կ'ըսէ եւ կը հաւտայ : Եւ այս կրօնքին համար , ինք մի միայն քրիստոնեայ ժողովուրդ Ասիոյ մէջ , իւր պատմութիւնը կրօնական պատերազմ մի է . շարունակ կը ճգնի Պարսից կրակին եւ Արաբիոյ խորշակին դէմ . կիյնէ կելլէ , եւ թէպէտ ճնշեալ եւ գետնամած՝ դարերով Քրիստոնեայ եւ կը կանչէ , մինչեւ որ հանդիստ եւ համարձակ իր կրօնքն ազատ պաշտելու շնորհքը կը գտնէ Նախախնամութենէն :

Այս ազգը՝ յայլակրօնից քաշած հալածանքներուն հետ ունեցաւ ՚ի Քրիստոնէից նաեւ հալածանքներ , Յոյնք Քրիստոսի անունով զինքը նախատեցին՝ մինչեւ որ իրենք ալ նոյն իւր վիճակին մէջ գտնուեցան : Լատինք՝ որոնց հեռաւորութիւնը ա-

պահովութիւն մը կը կարծուէր , վրայ հասան եւ նոյնպէս նոյն Քրիստոսի անունով սկսան ասցիր ուցան ազգին հերետիկոս եւ հերձուածող անունները շռայլելով խռովութեան արմատ ձգել , երկփեղկել , եւ հատուած մը իրենց հայրենի եկեղեցիէն օտարացնել , Քրիստոնեայք ՚ի Քրիստոնէութիւն բերելով :

Այս է ահա , Գերապայծառ Տէր , կաթողիկոսութեան բուն ազգիւրը Հայ ազգին մէջ , զի անոնք որ Լուսաւորչէն մինչեւ հիմայ ձեզի ափ մը ժողովուրդ կը ցուցնեն ըսելով թէ « Այս մնաց Հռովմ գնացող Սեղբեստրոս Պապին ամենախոնարհ ծառայ Լուսաւորչի Լատինականութենէն , կը սխալին եւ չարաչար կը սխալին :

Վասն զի գուք շատ լաւ դիտէք որ Արազան պապերը՝ Սեղբեստրոսէն դեռ 300 տարի վերջը չէին հանդուրժէր՝ ոչ ուրիշին համար՝ ոչ իրենց համար « Ընդհանուր Պատրիարք » կամ « Գլուխ եւ կեղեցոյ » . եւ ասոնց նման տխուրոսներու , եւ կը բողոքէին՝ թէ՛ փառասէրներու եւ թէ՛ շողքորթներու դէմ :

Իսկ անոնք որ այս ժամանակներէն վերջը մեզի օրինակներ կը ցուցնէին թէ ինչպէս մեծաբան կոնդակներ ընդունելով ի Հոռոմայ , խոնարհութեամբ պատասխաններ են ի Հայոց քանի մը կաթողիկոսունք . մեր ըսածներուն դէմ մեծ եւ համոզիչ ապացոյցներ չեն ցուցնել , եւ վերի ըսածնիս ամենեւին չեն տկարացներ :

Բայց աս խնդիրը թող քիչ մը հոս մնայ , Գերապայծառ Տէր , զի անցեալին կը վերաբերի , եւ

մենք ներկային մէջն ենք . ուր Ձեր Տէրութիւնը այսօր Ս. Պապին նուիրակ է 'ի Կ. Պօլիս , եւ այնպէս ալ կը կարծեցնէք թէ Քրիստոնէից հետ շատ քիչ վերաբերութեամբ , բոլորովին առ մեծազօր Խնքնակալն Օսմանեանց . առ փոխանորդն մեծ մարգարէին Մահմէտի կը դիմէք , որուն կ'իմացնէք ձեր կրօնքին կատարելութեանց օգտաւէտը , երբ ձեր ճառին մէջ կը զրուցէք թէ կրօնք մ'է Քաթոլիկութիւնը , թչնամի ապստամբութեան եւ անհնազանդութեան օգուոյ . եւ թէ « զօրաւոր նեցուկ արքայական գահոյից » :

Եւ այս խօսքերը կըսէք այն միջոցին , երբ Ս. Պապին արքայական գահը այս դարուս մէջ երրորդ եւ թերեւս վերջի անգամուան համար կը տապալի . եւ այդ կրօնքը զարմանք չէ՞ որ ամեն կարողութիւն՝ ամեն իշխանութիւն հոգեւորական եւ աշխարհական իր ձեռքին մէջն ունենալով չէ կրցեր իր « արքայական գահոյից » նեցուկ ըլլալ : Այս տեսարանը զմեզ յառաջ կը մղէ ձեր ըսածները ժամանակիս պատմութեան մէջ քննելու եւ տեսնելու թէ ի՞նչ աստիճանի ստուգութիւն ունին , որովհետեւ միշտ բարի կամեցողութիւն եւ փափաք նպատակին չեն հասցներ , այլ մանաւանդ երբեմն հակառակ արգասիք կուհենան :

Յրանսա , Հռովմէական եկեղեցւոյ « անդրանիկ դուստրը » , ինչպէս կ'անուանէք զինքը կարծեմ . սա վերջի ութսուն տարուան միջոցին մէջ ապստամբութեան եւ անհնազանդութեան օգուոյն , կեղբոն համարուեցաւ . դարերէ 'ի վեր օրէնք եւ սովորութիւնք վեր 'ի վայր ըրաւ , ոտնակոխ ըրաւ եւ փըշ-

րեց . չէ թէ միայն « արքայական գահոյքը » կործանեցան , այլ նաեւ անոր նեցուկ եկեղեցին ջախջախ եղէգ մը դարձաւ . խորանները պղծեցան , վանքերը հիմն 'ի վեր տապալեցան , դպրոցները գոցուեցան եւ կրօնքի քարոզ վարդապետներէն ոմանք փախան ցրուեցան , ոմանք բանտերը լեցուցին , ոմանք կարգերնին ուրաղան , եւ եկեղեցական ստացուածք 270 միլիոն եկամուտի արժէք՝ գանձին գրաւեցան : Եւ ասոնք ամենքը այն միջոցին եղան , երբ դարով առաջ երկրին հարստութեան մեծ մասը եկեղեցականաց ձեռքն էր , երբ դատարակութեանց տէրը իրենք էին , երբ կառավարութեան երասանակը այնչափ իրենց սեպհական էր , որ Կարգինաւներ , Ռիչլիօ , Մազարէն , Յլիօսի , Տիւպուա , Պէրնի տէրութեան ամենակարող պաշտօնակալքն էին , երբ թագաւորներու թագուհիներու եւ գրեթէ — թագուհիներու խղճմտանքը իրենց ատերուն մէջ ամփոփեալ էր , վասն զի խոստովահանարք ընտրեալ Նզուրիթներ էին . եւ այն աստիճանի ամենակարող էին իրենք՝ որ գերեզմանի հողըն անգամ օտարահաւատ անձանց զլանալուն , խեղճ Անգղիացի բանաստեղծը իր վաղամեռիկ աղջրկան թագելու տեղ մը չէր կրնար գտնել , Ինչպէս եղաւ ուրեմն , որ այդ հոռովմէական եկեղեցւոյ « Անդրանիկ դուստրը » այսպիսի կապերով կապուելէ վերջը՝ Բարիլոնէն աւելի պոռնկացաւ , նինուէէն աւելի մեղանչեց եւ Նրուսաղեմէն աւելի լեցուց անօրէնութեանց չափը :

Սպանիա , Ամենաքաթոլիկը , որ իր հաւատաքըննութեան ատեաններով զՄահմէտականը , զՀրէայն , զՔրիստոնեայն իրը հերետիկոս կամ կախարդ

ողջ ողջ կը խորովէր, կը քչէր, կամ ինչքերնին կը գրաւէր, ուր թագաւորներու նաեւ ներուած չէր անմեղութեան աարիքին վրայ արտասուք ունենալ, Սպանիա, աշխարհիս գորաւոր ինքնակալութիւնը, որ մէկ ձեռքը Հնդկաստան եւ միւսն Ամերիկայ կը տարածէր, եւ աշխարհի ոսկին իր գողը լեցնելով միշտ աղքատ, միշտ տգետ, միշտ ամբարտաւան, հոգին՝ միտքը՝ մարմինը՝ դահոյքը յանձնելով Հռովմէական եկեղեցւոյն, անոր միայն հաւատալով, անկից միայն դատարարակուելով, անով միայն թագաւորելով, իր գորութիւնը՝ իր հարստութիւնը՝ իր դահոյից ամբութիւնը՝ իր գաղթականութիւնները գրեթէ կորսնցուց, եւ իր թագապսակները թագազուրկ՝ երբ փախստական իրենց ջերմեռանդութեանը աշխարհի կը ցուցնեն, բանադրեալ թագաւորին որդին Նգապէլի խարխուլ դահոյից վրայ կը ջանայ հաստատուելու. ճիշտ նոյն կէտին վրայ, ուր տարի մը չկայ՝ ամենաքաթոլիկ Սպանիան բողոքական ցեղէ մէկը պիտի կանգնեցնէր՝ թէ որ անկարծելի փոթորիկները թոյլ տային:

Պէ՞տք է յիշել զԽալիա եւ յիշեցնել ձեզի. դուք տեսէք եւ համրեցէք կործանեալ արքայական դահոյից բեկորները. պէ՞տք է մէկիկ մէկիկ ցոյց տալ Լոմպարտիոյ, Վենետիոյ, Բարմայի, Լուքքաշի, Նարբոլի եւ Հռովմայի իշխանութեանց աւերակները, եւ որ աւելի մեծն է՝ Խալական ժողովրդոց այդ իւրաքանչիւր պետութեանց անկման եւ գլորման համար տուած ծափերն ու ցնծումները. եւ չի զարմանանք երբ խորհրդածենք թէ դուք էիք, Հռովմայ եկեղեցի, ասոնց իշխանները, ասոնց կա-

ռազարները, ասոնց խղճմտանքին առաջնորդները, ասոնց վարժապետները, տնտեսները, համարակալները, եւ աս Խալական ժողովուրդը նորէն սանձելու. եւ ինկած գահերը վերականգնելու. համար ի՞նչ միջոցներ գործածեցիք, կրօնական քարոզութիւն կամ բարոյական ազդեցութիւն. — ո՛չ. — այլ՝ Նարզէն երրորդ եւ Քալապրիայի աւազակները:

(1) Նարբոլի թագաւորութեան անկմանէն վերջը, Խալիոյ թագազուրկ իշխանաց մեծ մասը Հռոմ իրենց բնակութիւնը հաստատեցին, եւ հոն Գաղղիոյ կայսեր եւ Պապին իշխանութեան ընդ ստուերաւ կանոնաւորեալ դաւադրութիւն մը հաստատեցաւ. Գաղղիոյ դեսպանք Խալիոյ միութեան շարունակ արգելքներ կը հանէին, եւ Նարբոլի թագաւորը իր Հռոմայ պալատէն կանոնաւորեալ աւազակութիւն մը Քալապրիոյ մէջ հաստատեց, նոյն ժամանակին աւազակապետք իրենց անգութ քաջագործութեանց մեծ պատուանշաններ կընդունէին եւ կանոնաւորեալ ռոճիկներ ունէին, եւ ո՛ր գիտէ թէ Սուրբ Պետրոսի անունով ժողովեալ դրամը ՚ի բոլոր կաթոլիկ ազգաց այս աւազակաց վրձարմանն նաեւ չի ծառայեց. ուստի այս երկու կաթոլութեանց դիմեցին Խալիոյ կործանեալ եւ կործանելի իշխանութիւնք որ քանի մը հարիւր տարուրն է ի վեր բարոյական իշխանութենէ բոլորովին զուրկ միայն բռնութեան եւ խաբէութեան եւ ժողովրդոց տգիտութեան վրայ հաստատեր էին ամեն իրենց կարողութիւնը:

Թող աշխարհական իշխանութիւնք իրենց զեղծմունքը ունենային, անզգամ միջոցներու դիմէին բայց իշխանութիւնը որ անսխալական ըլլալու կը նկրտեր աւազակաց վրայ յենուել զմեղ կը շփոթէ. ի՞նչ բանի վրայ զարմանանք, այսպիսի վարդապետութիւն հնարողաց լրբութեան թէ ասոնք տեսնող ժողովրդոց կուրութեան:

Աւստրիոյ կայսրութիւնը դաշինք (քօնքօռտա) մը հաստատած էր 1855 ին Հռոմայ Քահանայապետին հետ , որով դատաստանական արտօնութիւնք , բոլոր ուսումնարանաց ընդհանուր վերատեսչութիւնք Հոովմէական եկեղեցւոյն ձեռքն անցան , եւ 1848 ին սասանեալ կայսրութիւնը ամուր կրթնելով բանակին եւ եկեղեցւոյն վրայ՝ որ « գահոյից նեցուկն է » , ազատ կարծեց զինքը ամեն վտանգէ , բայց 59 ին հարուածը իր հաւատքը դղրդեց եւ 66 իր հարուածն ալ իր աչքերուն այնպիսի լոյս մը տուաւ , որ յայտնւ տեսաւ թէ Քօնքօռտան ոչ դեղձայլ թոյն եղեր էլ իր տէրութեան . ջնջեց դաշինքը եւ կեանքը թերեւս սկսաւ դալ , եւ ամեն բողոքի խուլն Հռոմ սկսաւ ինք բողոքել :

Ասոնք տեսնելով ոմանք ըսին . Լատին ազգիւրը կը չորնայ , Լատին սերունդը կ'ոչնչանայ , վասն զի շատ ծերացաւ , իր ազականութիւնը՝ իր հիւանդութիւնը՝ տարիքի հիւանդութիւն է . տեսէք Յըրանսա , Իտալիա , Սպանիա , Մէքսիկոյի եւ Հարաւային Ամերիկոյ . Հասարակապետութիւնքը , ինչպէս հիւանդ են . ոչ իշխել գիտեն եւ ոչ հնազանդիլ . ոչ կրօնք գիտեն եւ ոչ բարոյական . օրէնք եւ հեղինակութիւնք ծաղր եղած են իրենց համար . այսօր թագաւորներ եւ նախագահներ կընտրեն եւ կը սլաշտեն , վաղը կը կոտորեն եւ կը նախատեն , դատաւորներ ունին եւ քահանայներ , որոնց արդարութիւնն ու առաքինութիւնը կը հռչակեն , վերջը դահիճներու եւ աւազակներու հաւասար զանոնք կը վատահամբաւեն . ամեն ձեւ կառավարութեան եւ սահմանադրութեան կը փոխեն ու կը փոփոխեն , եւ դարձեալ ոչ իրենք հանգիստ կը գտնեն եւ ոչ

աշխարհիս խաղաղութիւն կը ներեն : Նայեցէք եւ բաղդատեցէք ասոնք Գերմանական , Անկլօ-Սաքսօն եւ Սլավ սերունդներուն հետ , որոնք խաղաղ եւ հաստատ քայլերով յառաջադիմութեան կը դիմեն . ուր կրօնք՝ հեղինակութիւն՝ օրէնք՝ դատաստան եւ այլն եւ այլն , վերջապէս ամենայն ինչ իւր տեղը ամուր կը կենայ , եւ ամեն մարդ իւր իրաւունքներուն հետ իւր պարտքերը կը ճանչնայ , եւ քաղաքականութեան չէ թէ վայլը աչք կը շլացունէ , այլ մարմինը շօշափելի է :

Ասոնց իրաւունքով կը պատասխանեն ուրիշները թէ՛ իննսուն միլիոն ժողովուրդք , որոնց նախահարքը մարդկային ազգին առջեւէն դարբերով քայլեցին , եւ որոնցմէ կրօնք՝ օրէնք՝ լեզու եւ գրեթէ արեւմուտքի ամեն լոյս տարածուեցաւ . ոչ ոք կրնայ մէկ խօսքով առանց քննութեան յանիրաւի դատաւարուել : « Այս ժողովրդոց թշուառութիւնը Քաթոլիկութիւնն է , մանաւանդ թէ Քաթոլիկութեան չափազանցութիւնը » . կրօնք մը՝ որ Գրիգոր է . Պապէն՝ ի վեր աշխարհիս միահեծան տէրութեան փափաքով՝ մարդկային մտքերը այնչափ կը ճնշէ որ վերջապէս կ'ապոտաւրին . մարդկային ազգութիւնը այնչափ կը տածէ՝ որ գիտութեան նշոյլը շատ քիչ կը տարածուի , բռնաւորութիւնը այնչափ կը զօրացնէ՝ որ ամեն օրինաւոր իշխանութիւն աւտելի կընէ , անիրաւութիւնը իր անխիղճ շահերուն այնչափ կը գործածէ՝ որ իրաւունք եւ արդարութիւն՝ ստութիւն կը կարծուին , եւ վերջապէս Քաթոլիկ մնացած ժողովուրդք չէ թէ միայն իրենց անմիջական օգուտները տեսնելէն արգիլուած են ,

այլ նաեւ Քրիստոնէական կրօնին բարոյականը իմանալէ զուրկ մնացած են :

Եւ յիրաւի աս խօսքերուն ճշմարտութեան օրինակ մը մեզի եղաւ Ֆրանսայի քսան տարուան եւ այսօրուան ներկայ վիճակը , որուն թշուառութեանց առաջին պատճառ Քաթոլիկութիւնը կրնայ համարուիլ : Վասն զի Լուի Նաբօլէօնի առաջին զաշնակից Հռոմայ գահը եւ եկեղեցին եղաւ . մէկը զՊիոս 'ի Հռոմայ գահը կը վերահաստատէր , միւսը զՆաբօլէօն Ֆրանսայի աթոռը կը բարձրացնէր : Հայ բանաստեղծի մը սա տողերը միշտ կը յիշենք երբ զեկտ . Չը միտքերնիս կուզայ :

Խարխուլ են դահոյք թէ եւ ոսկեղէն ,

Որոյ պատուանդանք յոճիր յեցեալ են :

Երբ աթոռ մը՝ որուն նեցուկը Հռոմէ , եւ որ սուտերդու մնութեան , սպանութեան , օրինազացութեան , կաշառակրծութեան , յափշտակութեան , կեղծաւորութեան վրայ հիմնեալ կըլլայ , եւ իւր ամենէն մեծ զէնքը բարուց ապականութիւնն՝ եւ արդարութեան եւ դատաստանաց խարդախուիլը կըլլայ , ինչ կընէ այն ժողովուրդը եթէ յանկարծ սանձը կը կտարի , ան՝ ինչ որ ըրաւ իր քսան տարու տիրող թագաւորն ուրիշ ձեւով եւ քսան օրուան մէջ . նա յափշտակութեամբ շինեց , ինք աւազակութեամբ կործանեց , նա դատաւորը եւ քահանան շահեցաւ կամ կաշառեց , աս երկուքն ալ դահճաբար խողխողեց . նա՝ իշխանութեան անունով բռնաբարեց , աս՝ ազատութեան անունով աւազակեց . մէկը Պորսայի հնարիմաց ելեւէջներու վաստակներով ժամերը եւ սլախաները զարդարեց , միւսը վայրենա-

բար զանոնք կողոպտեց եւ այրեց . վերջապէս ինչ որ Նարոլէոն Գ. վերէն՝ բարձրէն՝ բարոյականին չընեբաժը ըրաւ , նոյնը Քօֆաւը վարէն ամենայն վայրենութեամբ եւ լրբութեամբ կատարեց . այնպիսի սկզբան այսպիսի վերջ իրօք կը վայլէր . բայց մեղք եղաւ մեծ ազգի մը , որ խաղալիկ եղած է անոնց՝ որք Քրիստոսի անունով կը քարոզեն՝ առանց Քրիստոսի հաւատալու :

Հիմայ դուք ալ , Գերապայծառ Տէր , մեր միամտութիւնը եթէ ուզէք կրնաք ապահովել թէ որ իրօք Քրիստոսի եկեղեցւոյն ճշմարիտ նուիրակն էք . թէ որ կը հաւատաք եւ կը հնազանդիք Աւետարանին եւ կը յիշէք Անոր հրամանը իր աշակերտաց թէ «թողու է իննսուն եւ ինը ոչխարը եւ երթալու է մէկ կորսուածին ետեւէն» Ձեր պաշտօնը չէ թէ աշխարհիս պետութեանց հետ պէտք էր ըլլալ , այլ ան ժողովուրդեան պէտք էիք ներկայանալ նման Անոր՝ որ չէր խորչեր տկարներէն , աղքատներէն , ու տղաքներէն . եւ իր աշակերտաց «չէ թէ եօթն՝ այլ եօթանասուն եւ եօթնիցս անգամ ներել» կը պատուիրէր . «օրհնել եւ մի անիծել» կը հրամայէր : Անոր համար ձեր տէրութեան պարտքն էր աղ բանադրանքները , այդ կախակայութիւնը , այդ անպիտան զէնքերը՝ որ երբ անիրաւութեան պաշտպան են եւ չեն զօրեր , յետս կոչել , եւ ուղղակի տեսնուիլ ամեն անոնց հետ , որ Քաթոլիկ անունը կը կրէին աս երկրիս մէջ . քննել իմանալ թէ ինչ պատճառներ զիրենք այդ ծայրը հասուցին . որ իրենց իրաւունքը իրենց ձեռօք 'ի գործ դրին : Ձէ , դուք այդպէս չ'ուզեցիք , եւ պատճառը , վասն զի ազէկ ճանչցեր էին ձեզ անոնք որ ըսած էին թէ « Հռոմ անուր ոճիրներու համար պատ-

բաստական թողութիւն եւ քաւութիւն, եւ ամենէն փոքրիկ անհնազանդութեան համար պատրաստական բանադրանքներ ունի»։ Եւ պատճառը, վասն զի ան օրը որ Վատիկանու ժողովքին ձեր անսխալականութիւնը վճռել տուիք, ալ պէտք էր ձեզի շատ խոհեմ ըլլալ, վասն զի սխալ քայլ մ'ընել շատ սուղի կը նստի երկնէջ «բոլոր» եւ չի կրնար զիւրութեամբ յետս կոչում ընել, վասն զի ասկից վերջը ամեն մարդ՝ ամեն արարած՝ կրնայ արդարանալ որ սխալական է, բայց 'ի անկից որ չի կրնար սխալիլ եւ չի կրնար զղջալ. վասն զի «ով որ Հոգւոցն Սրբոյ դէմ կը մեղանչէ՝ պիտի չի թողուի անոր»։

Հիմայ, Գերապայծառ Տէր, ձեզի կը մնայ երթալ ըսել անոնց որ զձեզ յուղարկեցին թէ՛ իմ ամեն հնարիմաց սրամտութեամբս ինձի անկարելի եղաւ իմ Արեւելքի պաշտօնիս մէջ յաջողիլ. վերջ կառավարութիւն մը գտայ՝ որ մեր նեցուկներուն պէտք չունի իւր արքայական գահոյից, եւ որուն վրայ նստող Ննքնակալին սկզբունքն է թէ «թըշուառներու եւ հարստահարեալներու ապստանն եւ նեցուկ չէ միայն իշխանութիւնը՝ այլ արդարութիւն թիւնն է»։ Եւ ան պետական մարդը տեսայ, որ խորիմաց քաղաքագիտութեամբ զիտէ լծորդել իւր Տիրոջ սկզբունք արդարութիւնը՝ Տէրութեան օգուտը եւ ժողովրդոց շահը։ Տեսայ վարն ալ Հայ ազգին թափթփուքները՝ որ կը կարծեն թէ կրնայ Հոռոմ ուրիշի իրաւունքը ճանչնալ, եւ կրնայ ներել ժողովրդեան մը՝ որ կարծիք ունենալ կը համարձակի եւ չուզեր հաւտալ թէ Աստուծոյ զատ անսխալ մարդ մը կրնայ ըլլալ երկրիս վրայ։

Գերապայծառ Տէրութեան Զերուստ

22 մայիս 1874

ԲՈՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

Ազգային զաւեշտական օրագրաց մէկը Մաճուս որ իր գուարձալի լեզուով եւ ողջ խորհրդածութեամբ, օգտակար լրագիրներէն մէկն է, բարեգործական ընկերութեան կերեւայ թէ փոշիները կուզէ ցնցնել, եւ կը վախէ որ չեւլէ ցեցոտի եւ որդերու ճարակ ըլլայ, եւ այս նպատակաւ իւր հիմնադրաց մեռելներուն ամիւնը կը խառնէ, եւ ողջներուն՝ մօտ կամ հեռու՝ մէկմէկ պզտի քար կը թոցնէ։

Կրնայ ըլլալ որ այս քարերը՝ ոմանց սաստիկ երեւցած ըլլայ, բայց մենք գրուածքին նպատակը կը նայինք եւ հոգ չենք կրնար ընել եւ անոնցմէ վէրք գոյանալ չենք հաւտար. եւ քանի մը խօսք ալ պատասխան տալ պատկանութիւն մը կը համարենք մեզի, վասն զի ո՞ր եւ իցէ ազգային հաստատութիւն՝ որ ժողովրդեան աշխատանքին երկունքն է՝ պարտաւորութիւն մը ունի ըստ բնական օրինաց շարժելու եւ գործելու՝ եւ ան օրէն որ չի շարժիր եւ չի գործեր՝ իրաւունք կուտայ իւր վերայ թիւր կամ ուղիղ դատաստաններ ընել տալու։

Բարեգործական ընկերութեան ներկայ վիճակը մենք այնպէս կը կարծենք թէ ապահով է, վասն զի իր ստակը ուղիղ եւ համեստ եւ պատուաւոր մարդկանց ձեռքն է, եւ մեզի համար առաջին ապահովութիւնն առ աշխարհիս վրայ համեստութիւնն է, իսկ անկարծելի պարագայներու համար եւ

րաշխաւորութիւն չի կայ եւ մարդկային կարողութեան վեր է գայն գանել եւ ստեղծել : Եւ անոնք որ այսօր այս ընկերութեան հնօրէն ժողովը կը կազմեն , արդէն ազգային օրագրաց մէջ քանի մը անգամ իրենց ստկին գումարը իմացուցած են , եւ իրենց հարցուելիքներուն ալ անշուշտ պատասխան կրնան տալ : Այսօրուան նիւթական պատասխանատուութիւնը անոնց ձգելով ներկային մէջ , մեզի կիցնայ ուրեմն անոր անցեալին ու ապագային պատասխանը տալ , որովհետեւ մեզի հարցնող եղաւ : Ուստի մեր գրեւիքը ճշգրտու համար՝ զրուցենք :

Ա. Թէ ինչ էր Բարեգործական ընկերութեան նպատակը :

Բ. Որո՞նք եղան իրեն թշնամիները , եւ ինչ միջոցներ գործածեցին իրեն դէմ :

Գ. Թէ ինչ կրնայ , եւ թէ ինչ պէտք է ընել այս ընկերութիւնը :

Ա.

Բարեգործական ընկերութիւնը 1861 իւր յայտարարութիւնը ապեց եւ հոն իւր նպատակը որոշ յայտնեց աշխարհքի . եւ իւր հիմնական կանոնադրութեան առաջին յօդուածն յայտնի կը զրուցէ , թէ « Բարեգործական ընկերութեան նպատակն է , Ազգին որբ , անտէր եւ չքաւոր տղայքը երկրագործութեան եւ արուեստից զբաղեցնելու միջոցներն ՚ի գործ դնել :

Իսկ թէ ի՞նչ էր աս ընկերութեան շարժառիթըն եւ ազգին ան ատենուան վիճակը՝ որ հիմակ-

ուան վիճակէն շատ քիչ տարբերութիւն ունի : Ազգիս Գրիգորի գրչով ասոնք կը գանենք իւր յայտարարութեան մէջ :

« Երբ ազգը իւր բոլոր մտազրութիւնը այս ամենակարեւոր խնդրոյն (ազգային դաստիարակութեան) վրայ դարձուցած կերելի , ցաւելով կըսենք որ դեռ գոհացուցիչ միջոց մը ՚ի գործ գրուած չը տեսնուիր ազգային դաստիարակութիւնը ծաւալելու համար : Գեռ այսօր Հայաստանի մէջ , այնչափ հազուադէպ է գրել կարգալ գիտցող մարդ մը՝ որչափ հազուադէպ է Ովկիանիայի վայրենիներուն մէջ . . . : Եթէ ասանկ վարանեալ եւ տատանեալ ամեն մերձակայ ազգերէն ետ մնանք , այն կարողութիւնն որ այսօր ունինք , քանի մը տարիէն ետքը կը մնայ արդեօք . եւ այն կարողութիւնն որով այսօր հնար է գործել՝ քանի մը տարիէն ետքը կը բաւէ՞ արդեօք : Ո՛ւր թողունք որ նիւթական վիճակնիս օր ըստ օրէ գեշ՝ ալու վրայ է .

Բարոյական կացութիւննիս դեռ յետախաղաց վիճակի մը մէջ է կամ ծանրաքայլ կը յառաջանայ . . . մանաւանդ որ , ինչպէս վերը բնինք , Օսմանեան պետութեան նոր քաղաքականութիւնը մեծ յեղափոխութեան մէջ ձգած է , երկրիս հողագործական , առեւտրական եւ արուեստական կացութիւնը . . . : Եւրոպիոյ լուսաւորեալ երկրագործութիւնը հալածեց ու խափանեց մեր հիմաւորց հողագործութիւնը , արդէն իսկ Եւրոպիոյ երկրագործական շատ բերքերը սկսած են գալ մաքառիլ մեր բնիկ բերքերուն հետ աշխարհի էն պարարտ հողին վրայ եւ էն գեղեցիկ կլիմայի տակ . . . : Երբ կը տեսնենք որ հազաւոր արհեստաւորներ՝ ձե-

ռունին ծոցերնին դրած՝ աշունին ապարդիւն գործիքներնուն վրայ ձգած ու օրական հացերնին ճարելէ յուսահատած՝ անշարժ ու տխուր նստած կը մտածեն, երբ կը տեսնենք որ հարիւրաւոր ընտանիքներ հարստութեան ու շքեղ պալատներու մէջ կը քնանան ու դառն չքաւորութեան ճանկերուն մէջ կարթնան, երբ կը տեսնենք որ խումբ խումբ որբ ու անտէր մանկաբոյս փողոցներն ու շուկաներն կը թափառին մոլութեանց օդը ծծելով կապրին, ազգերնուս անպատուութիւն ու բեռ եւ Տէրութեան վնասառիթ հպատակներ կը լլան, երբ կը տեսնենք Ասիայի բաղամարտուն գաշտաց շատերը եւ անոնց մէջ Հայաստանի պատուական երկիրները լքեալ ու խոպան, երբ կը տեսնենք իր արիասիրտ գաւակները՝ օտար աշխարհներ պանդխտած, սով ու քաղց յանձն առած, իրենց ու սիրելեաց ոգեպահիլը ճարելու համար հազար տեսակ տառապանաց ենթակայ եղած ու տարիներով իրենց սիրուն ընտանեաց գգուանքէն զրկուած . . . ո՛հ, ո՞ր ինքնամոլ Հայն է այն որուն սիրտը ՚ի գութ չը շարժի ու անտարբեր աչօք կարենայ նայիլ իր արեւակցացը այս աղեկտուր վիճակին վրայ» .

Եւ դեռ այս նկարագիրը ներկայ վիճակիս շտրունակելէն վերջը յայտարարութիւնը կը հարցնէ թէ՛ «Ո՞րն է ասոր դարմանը», եւ կը պատասխանէ .

«Ի բնէ արհեստաւոր եւ երկրագործ ազգ մը, իր ձեռքի արուեստն ու երկրագործութիւնը անպիտանալուն համար, թշուառութեան մատնուած ուրիշ կերպով չկրնար կանգնիլ, բայց միայն նոր

քաղաքականութեան պահանջած արուեստներն ու երկրագործութիւնը ձեռք բերելով . . . : Անոր համար ալ ազգին ըսելիքն յայտնի կեցած է . Ազգին ազբատ ու խեղճ մասին գաւակները առնել ու պըղտիկուց անոնց զանազան արհեստներ ու մանաւանդ երկրագործութիւն սորվեցնել գիտութեան ընծայած նոր լոյսերուն համեմատ, ու միանգամայն վնասել, գտնել, ու հայթայթել, այն միջոցները՝ որոնցմով կարենան զբաղիլ այն արհեստներուն ու երկրագործութեան եւ ապրիլ անոնցմով» :

Ահա մենք հոս ամենայն համբերութեամբ դըրինք չէ թէ միայն նպատակը՝ այլ եւ պատճառները, շատ ազէկ նկարագրուած՝ յորոց զարձեալ ազգին բարեսիրտ մասը կը մտածէին այս խեղճութեան թուժք մը կազմել, եւ արգելուլ որ աղիտութեան եւ աղքատութեան ճարակը չի ծաւալի . բայց ուրիշ կերպով որոշուած էր ճակատագրէն, եւ պէտք էր որ ան գաղանի գօրութիւնը, որ երկու եւրեք դօր ժամանակէ ՚ի վեր միշտ հնարքներ գտած է աս ազգին թշուառութեանց մէկ նոր աղբւրը ըլլալ աս սնգամ ալ յայտնի եւ գաղանի իր թոյնը թափել, եւ աս ընկերութեան ամեն տեսակ արգելքներ գտնել : Պանք ուրեմն այս երկրորդ մասին եւ բացատրենք ըսածնիս :

Ի

Բարեգործական ընկերութեան առաջին թըշնամին իր յատկագիծը պէտք է համարինք, որ չորս հինգ հազար սոկիով, ինչպէս ուրեք հաւա-

տացին եւ հաւտացուցին , 'ի գործ դնել անկարելի էր , եւ ազդը աւելի մեծ ճ/գ մը պարտական էր ընել , եւ ան ալ իրմէ յուսալ այնպիսի նեղ ժամանակին՝ դժուար էր :

Երկրորդ՝ երկու դաս մարդկանց թշնամի եղան իրեն , որոնք երկուքը 'ի մի ձուլելով կրնանք անուանել «բրէտ խաւարի» , եւ այն ժամանակին ժողովրդեան ձայնին կրնանք հետեւիլ խաւարեալ անունը տալով շատ մը ան մարդկանց՝ որ ամեն բարեկարգութեան՝ կանոնի եւ նորահաստատ սահմանադրական սկզբանց դէմ ըլլալով ազդը կը չարչարէին : Ասոնք ազգին Լուսաւորչական մասին մէջ ամիրայական կամ իշխողական սկզբաւր կամ հինաւուրց սովորութեանց երկրպագու՝ կամակոր պատեւրագ մը կընէին՝ ինչ որ երիտասարդութիւնը իրենց ցոյց կուտար , եւ Յանմանագրութեան հեղինակներէն զոմանա տեսնելով Բարեգործական ընկերութեան հիմնադրաց մէջ , իրենց թշնամութեան նըշաւակաց կարգն՝ զասիկայ ալ գրին . եւ ձեռք երկընցուցին Ա.Ն.Պ.՝ որ խաւարի հայրն էր եւ որ թունալից աչօք եւ դառն սրտիւ պատրաստ ժամանակը կը գիտէր լւր մեքենաները շտկելու : Մենք անունը չի տուած ամեն մարդ գինքը ճանչեց : Եւ թէ որ իրեն հարցնես կրնայ ըստ Աւետարանին « Լէգէոն է իմ անունս » պատասխանել . Վասն զի դրութիւն մի է ասիկայ որ քիչ անգամ յայտնի թշնամութիւն կընէ , այլ լո՛իկ կը գործէ , բարեկամ կը ձեւանայ , ընկեր կըլլայ , տեսութիւնդ կը փնտռէ , խորհրդակից կըլլայ , մտեր 'տ թիւն կընէ , կողմնացոյց կը մատուցանէ գործիդ յաջողութեան , գեղե-

ցիկ հանձարներ՝ կարող անձինքներ՝ գործիք կը կարկառէ , որպէս զի շէնքիդ հիմը պեղէ եւ կարենայ կործանել : Լէգէոնը ուրեմն որ տարիներ ու դարեր կապրի , միշտ անմահ է իր նախահօրը պէս , սւր որ երթաս կը գտնուի , սւր որ մարդուս միտքը լուսոյ կը գիմէ՝ ինք սեւ ամպ մը գիտէ ստեղծել , եւ որ սիրոյ եւ խաղաղութեան սուրբ գրքէն կրցեր է ատելութեան եւ բաժանման պատգամ եւ խարոյկներ հնարել , որ իր ձեռքը անցուցած ազգերը գիտէ առաջ բարոյապէս եւ վերջը նիւթականապէս սպաննել , եւ որ խաղաղ խղճմտանքով կը գրուցէ ամեն ժողովրդոց համար ինչ որ ասկից 170 տարի առաջ գրուցեր է (1) Թէ Հայերը պէտք է չարչարուիլ սորվին , եւ ամեն դառն չարչարանքներ աչուընին պէտք էր առնէին » . որ Լեհաստան (2) Հայ եկեղեցեաց դռները կը խորտակէ , աւազակի մը հետ ընկեր ըլլալով անոր ոսկին՝ արծաթը կը թողու , հոգիները ինք վաստակելու համար՝ որ՝ Էջմիածին (3) Հոփսիմեանց ոսկորները կը պեղէ , որ ծովուն վրայ Հայ պատրիարք մը կը խարդաւանէ եւ որ եպիսկոպոս մը քահանայ (4) կը ձեռնագրէ , որ խոստովանանքին դադանիքը խոստովանահօրմէն (5) ծախու կառնէ եւ խոստովանանքը իր

(1) Տես Երկաթէ դիմակ կամ Աւետիք պատրիարք Հայոց , էջ 47 խօսք Հ. Պաւստոսիանին որ մեծաւոր էր երկու թիւց 1700ին 'ի Կ. Պօլիս :
(2) Չամչեան Հատ Գ. Պատ. Հայոց 'ի Նիկիոյ վարքը , էջ 653 :
(3) Նոյնը Հատ. Գ. էջ 568 :
(4) Երկաթէ դիմակ , էջ 117 :
(5) Նոյնը , էջ 97 :

չանուն միայն կը գործածէ, որ Համազգեաց ընկերութիւնը կը հալածէ, որ զՄխիթարեանս Հոռովայ հերեպիկոս եւ Օսմանեան կառավարութեան դաւաճան կուգէ հաւտացնել . վերջապէս այս գրութիւնը ձեռք կարկառեց կործանելու նաեւ զԲարեգործական ընկերութիւնը . վասն զի ինք զիսէր թէ սնոր ընելիք գործողութիւնը դժուարին գործ մի էր, եւ հիմնադիրք յայտարարութեան մէջ դժուարութիւնը եւ գարմանը յայտնեց ինն, երբ կիմացնէին թէ ազգին մէջ ամեն տարերք պէտք էր որ իրենց օգնէին : « Ասանկ գործ մը 'ի գլուխ հանելու համար, « ընդհանուր ազգին բոլոր նիւթական՝ մտաւորա- « կան ու բարոյական գորութիւնները պէտք է միա- « նան եւ 'ի մի ձուլուին . . . իրեւ խորշակա- « հար ընկնին անձնական կիրքերը՝ կուսակցութեան « հոգին՝ կրօնական խտրութիւնները, եւ իւրաքան- « չիւր մարդ իր նիւթական ու բարոյական լուծման « բերէ ձգէ ազգային լուսաւորութեան գանձանա- « կին մէջ : Եկեղեցականք իրենց կողմէն աշխատե- « լով . . . սէր քարոզելով ժողովրդին, եւ իրենց « օրինակով զանոնք առաքինութեան կրթելով : Աշ- « խարհականներն մոռնալով իրենց մէջ եղած հինոր- « եայ անիմաստ խտրութիւնները որ՝ կամ աստի- « ճանի կամ քաղքի կամ կրօնքի զանազանութենէ « յառաջ եկած են . . . :

Ուստի գրութեան առաջի գործն եղաւ, իր վճիռը որ շատ հին էր եւ ընդհանրապէս ընդունուած՝ այս անգամ քնացնել, չի գրուցեց թէ (6) կաթոլիկները ամենափոքր հազորդակցութիւն մը պէտք չէին ունենալ իրենց հերձուածող եղբարց

(6) Նոյնը, էջ 47. Հ. Պատմութիւն :

հետ, այլ սակզեց ժողով ազգային կրթութեան անու- նով ընկերութիւն մը, գլուխը գահակալ հաստա- տեց զՀասուն Գերապայծառ, ու Հայերէն լեզուաւ ուսմանքներ ու քննութիւններ՝ եւ ճառեր սխառն հնչեցնել Բերայի Սեմինարիոյի սրահները, եւ ուր Աշճեան վարդապետը ազգասիրական ձայն մը կը ձգեր՝ ուր շատ մը Հայաստանի օգնին՝ Չուրին՝ պայծառ երկինքին՝ Սեպուհի լերանը՝ Եփրատայ ալեացը վրայ Սեղբեսարոսեան նոր հաւատք մը կը բարձրացնէր, եւ Քրիստոնէական կրօնքը գահնկէց ընելով եւ այս Սեղբեսարոսեան հաւատքը 'ի Նուսաուրչայ ծաւալունն կը հոգակէր : Իսկ իւր երկրորդ առաքինի գործեղաւ ձեռքի տակէն, տարածել այն գրպարութիւնը եւ քսել ան մտրը Բարեգործական ընկերութեան վրայ, ինչ որ Մխիթարեանց վրայ, երբեմն իր Ալիւտոնոյի տետրակով քսեր էր, որոսորդութեան Տերութեան ապագայի հա- ճար : Թէ որ ընկերութեան հիմնադիրք որչափ կը ճանչային իրենց ազգին վիճակը, նոյնչափ ալ ազգին զանազան անհասները ճանչնային, այսպիսի անձոնի գրպարութիւն մը ինքնիրեն կ'ֆնար, բայց ժողովուրդը միշտ ժողովուրդ է . սկսան ու մանք երկրայիլ . եւ երբ եռանդը ստուցաւ, գրութեան ուրախութիւնը կատարեալ էր, եւ իր նպաստակին հասնիլ կարճեց բոլորովին :

Բայց հոս պէտք է քիչ մը կենանք եւ այս զըրպարութեանը թէ « Հայք անկախութեան համար կաշխատին » դաւաճան խօսքերուն վերջին անգամուան համար կարուկ պատասխան մը տանք : Վասն զի երբեմն գրութեանց մէջ, երբեմն խօսքի մէջ ասոնք լսուած են :

Կարելի է Հայոց մէջ գտնուին ոսկի շինողներ, մշտնջենաւոր շարժմունք հնարողներ, նոյնպէս ալ անկախութեան համար աշխատողներ, բայց մեր ազգին՝ այս երեք գործողութիւններն ու մի եւ նոյն յաջողութեան ենթակայ են, ինչպէս մեզի նոյնպէս Բարեգործական ընկերութեան մեռած կամ ողջ հիմնադրաց առջին, նոյնպէս նաեւ Օսմանեան կառավարութեան առջեւ, որ ամենեւին ուշադրութեան արժանի չի համարեցաւ երբէք այս զրպարտութիւնները, բայց ասոնք իրենց վնասը չունեցան ըսենք՝ կարելի է կը սխալինք, վասն զի անփորձ եւ ազէտ պատանեկութիւն մը կայ ամեն տեղ որ այս խօսքերը ուշադրութեան արժանի կրնայ համարիլ. եւ ասիկց թէ Մահմէտական եւ թէ Հայա-կրօն երիտասարդութեանց մէջ փոխանակ սիրոյ՝ ատելութիւն, փոխանակ բարեկամութեան՝ կառկած սպրդի, երբ ընդհանուր Օսմանիոյ օգտին համար աս երկու սերունդներուն իրարու վրայ վստահութիւնը մեզ այնպէս կերելի թէ նախադասելու է քան զամենայն: Իսկ Դրո-նի-նը ի՞նչ օգուտ կը քաղեր աս զրպարտութենէն, այն նախ թէ՛ ինչ որ ըստ իր Գաթի-նի չէ՛ կորնչի, իրեն համար ո՞վ որ իրեն չի հնազանդիլ ո՞վ որ իրմէ չի կառավարուիլ թէ՛նամի է, « երբ եզուիթը չկրնար բռնաւոր իշխանութեան գլխուն բռնաւոր ըլլալ, կըսէ մեծ փիլիսոփայ մը, ան ատեն անոր շողքորթը կըլլայ », բայց կը մոռնայ ըսելու թէ անոր զրպարտիչը անոր բանտարկուն ալ կըլլայ: Ի՞նչ հոգն գրութեան թէ զրպարտութիւնը անճոռնի ըլլայ, կամ անկարելի, ինք աղէկ գիտէ որ քանի որ ժողովրդոց մեծ մասը

ազխաութեամբ է ճարակեալ անոր առասպել հաւատացնել շատ դիւրին է. բաւական է թէ աշխարհք տակնուվրայ ըլլայ, աշխարհքին խառնակութենէն օգուտ քաղել իր արհեստն է: Ասոնց համար էր որ երբեմն Եւրոպիոյ բոլոր Տէրութիւնք ջնջել կարծեցին Եզուիթութիւնը, բայց ան չի ջնջուեցաւ, անոր համար էր որ մեծ մարդ մը Մօնթեսքիօ « կը վախնամ Եզուիթներէն, կը կանչէր, վասն զի ամեն տեղ են՝ Հռովմ իրենց վնաս հասցնեմ, Փարիզ դիմացս կելլեն (7) »: Աս ճշմարիտ է որ Բարեգործական ընկերութիւնը թէպէտ չուզեց իրենց վնաս հասցնել եւ զգուշացաւ իրենցմէ, բայց ասոնք իր դիմացը ելան, վասն զի ո՞վ որ բարի գործ մը կուզէ ընել անոնց վնաս հասցուցած կըլլայ:

Գ.

Քանի մը տող միայն կը մնայ մեզի: Ի՞նչ կրնայ ընել Բարեգործական ընկերութիւնը: Ազգային դատիարակութեան ասպարէզը ընդարձակ է. ան օրն որ դպրոցի մը կառավարութեան յարմար՝ հանճարեղ եւ շնորհքով անձ մը գտնէ, անդանդազ դպրոց մը բանալու խորհուրդը կուտայ իրեն ուր որ կը պակտի:— Չի գտնու, թող քանի մը ուսումնասէր երիտասարդք յուղարկէ հոն ուր որ զուրկ են վարժապետէ, եւ այս միայն ընելով այնչափ մեծ եւ ազգօգուտ գործողութիւն մը ըրած կըլլայ, որ իւր անուանը արժանի կրնայ ըլլալ:

(7) Եւ երբ ալ, այս մեծ մարդը իր վերջի վայրկեաններուն իր անկողին քով Եզուիթ մը տեսաւ, որ թուղթ մը ձեռքը կը ջանար յետս կոչումի ստորագրութիւն մը ձեռքէն առնել, ի՞նչպէս ներս մտեր է, Եզուիթները միայն գիտեն:

ՕՌԼԷԱՆԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԵՆ ՃԱՌԸ

Մենք ո՛ւր, Գաղղիական ազգային ժողովքը ո՛ւր, մեր գրիչը ո՛ւր, Պօսիւէի ընթացակից եպիսկոպոսի մը ճարտասանութիւնը ո՛ւր: Բայց գաղափարները մէկ ազգի մը ստացուածքը չեն, ճշմարտութիւնը նաեւ Աստուծոյ ամենէն պզտի արարածին ալ սեփհականութիւնն է, մանաւանդ երբ սըխալմունք մը՝ ստութիւն մը մեծ եւ զօրաւոր ձայներէն արձագանքէ արձագանք կը տարածուի եւ աշխարհիս վերջի եւ փոքրիկ խորշերուն մէջն ալ կերպարանք կառնէ:

Մօնսինեօր Տիւբանլուի Յսւլիսի ՉՉին խօսած ճառը Հայերէն գրերով թարգմանուած տեսանք, եւ այն գեղեցիկ ճարտասանութիւնը որ դմեզ զարմացուց խօսողին հանճարին վրայ՝ նոյնչափ ալ դառնացուց ոգւոյն ծագմանը փրցունութեանը վրայ:

Վատիկանու պալատին մէջ « Իտալացիներէն պաշարուած Սրբազանը », արդեօք աւելի՞ թըշուառ է ան խեղճ ծնողքէն՝ որոնց դաւախը սակից տասը տարի առաջ իրեն հրամանն յափշտակեր էր իրենց ծոցէն՝ իրենց դգուանքէն՝ իրենց կրօնքէն: Արդեօք Վատիկանու գիշերները աւելի ակուրէն Պիոսի եւ Անթօնէլիի մէջ, քան թէ այն սպալից Պէթօյի գիշերները Մօրթարայի եւ իր կնոջը մէջ:

Թէպէտ Դէմօսթէնի արժանի ճարտասանութեամբ խօսի քու լսելիացդ Տիւբանլու եւ Գաղ-

ղիոյ ազգային ժողովին մէջ խնդրէ որ իր կառավարութիւնը օգնէ եւ հասնի այդ ինկած կառավարութեան, որ Վատիկանու մէջ դեռ Քրիստոնէական ոգւոյն դէմ յոյսերով կը անանի. երբ դու գիտես՝ կը յիշես Հրէային տղան որ այդ անիծեալ իշխանութեան ինկնելովը իր ծնողացը գերկը կըցաւ դառնալ. կարելի է որ այդպիսի իշխանութեան մը վերականգնումը փափաքի՞ս, եւ այդ հանճարին վերայ չը ցաւի՞ս, որ անցեալ տարի ուրիշ խղճատանք մը ունէր եւ այս տարի ուրիշ մը ունի. կարելի՞ է երբ նկատես այդ գեղեցիկ ճակատը՝ այդ ճերմակ մազերը՝ այդ վսեմ լեզուն եւ դնելով ՚ի զուգակըշիռ այդ սուր խորամանկութեան՝ այդ խարդախ ճոռոմաբանութեան՝ այդ կեղծաւոր արցունքներուն հետ, այդ բեմին ալ՝ այդ ժողովին ալ՝ այդ իշխանութեանն ալ եւ ան ազգին՝ որ արիւնաներկ եւ պատառ պատառ կելլէ սոսկալի պատերազմէ մը՝ քստմնելի դաւաճանութենէ մը՝ եւ իր դահիճներուն հեշտարար ունկնդիր կըլլայ, եւ կը ծափահարէ. կըրնա՞ս սրտիդ խորունկէն չը հառաչել եւ չըսել թէ՛ շատ է քեզի Գաղղիա նաեւ այդ վիճակդ ալ:

Տեսէ՛ք սա խաղաղութեան Աստուծոյն քահանայները թէ ի՞նչ կը վնտոեն եւ ի՞նչ կը փափաքին եւ ի՞նչ խորհուրդ կուտան իրենց հայրենեացը. այն հայրենեաց որ իրենց կամաց եւ թելադրութեանց հետեւելուն համար քսան տարի որդնոտեցաւ՝ փրտտեցաւ, պզտի Նաբոլէոնին արիւնաշաղխ լպրծուն ոտքերուն տակ ճգմուելով, եւ որ թելթեւամիտ եւ սղարամիտ իր սանձը դարձեալ կերկնցնէ անոնց ու դլխիվայր կուղէ հետեւիլ դարձեալ անոնց առաջ-

նորդութեան եւ մահու պատերազմ մը պատերազմիլ սր գրեթէ հաւասար է քաղաքական պատերազմի . կը լսէ այդ արիւնախորհուրդ քահանայից եւ չի լսեր Քրիստոսի որոտածայն եւ որոշ խօսքերը թէ « Իմ թագաւորութիւնս չէ յայսմ աշխարհի » , եւ թէ որ կը կասի՝ բոլոր Եւրոպիոյ խոժոռ նայուածքէն կը կասի :

Ի՞նչ է սա Տիւբանլուի ճառը :

Դեռ բեմին պատուանդաններուն ոտքը հազիւ թէ կը դնէ շողոքորթութիւն մը , այն մարդուն , զոր՝ ասկից երեսուն տարի առաջ բոլոր եկեղեցական ձայները մահուան կը դատապարտէին իբրեւ ապստամբ՝ իբրեւ խռովարար , բայց այսօր Գաղղիոյ երասանակները իր ձեռքն են . դնենք տարիներ տարիներու վրայ , հասցնենք մօտեցնենք զինքը երկրնքին եւ թէ որ իշխանութեան մէջ հաստատուի անկից անդին ալ կը բարձրացնենք զինքը . — Հայր Սուրբ մի՛ մոռնար յեղափոխութեան գրգռիչ պատմիչ եւ պաշտպան Թիէրնէն է ատիկայ :

« Գաղղիական խղճմտանքը գոհ ընել » , կը խնդրէ : Ի՞նչ է Գաղղիական խղճմտանքը , հարցուցէք այդ Սուրբ Եպիսկոպոսին . — այն խղճմտանքը անշուշտ որ սուտերդում մարդու մը եւ իր տանը քսան տարի յաջողութիւն մաղթեց Աստուծոյ սեղաններուն առջեւ . — այն խղճմտանքը որ 1830ին թագաւորի մ'ալ խորհուրդ կուտար նոյնպէս երդուեալ սահմանադրութեան մը դրժեկու եւ աթոռ մը կը տապալէր :

Գաղղիական խղճմտանք : Երկուք են այդ խղճմտանքները Հայր Սուրբ . մէկը որ դժմունին հետ

խնկաւ , միւսը Նարոլէոնին հետ : Ասոնց ինչպիսի որ մէկը ձեր սրտին յարմար ալ ըլլայ , աշխարհս երկուքէն ալ հաւասարապէս կը զլուի : Եւ բարեբաղդութիւն մը համարելի է որ կը պակսի Գաղղիոյ այն դժբախտները , որ գոհ ընէ այդ զլուելի եւ եղեռնագործ խղճմտանքը : « Մեծ ճարտասան պատմութիւնը որ միայն արժանի է լսելի լինելոյ » . որ մը պիտի պատմէ պղտի Նարոլէոնի թէ Գեկտեմբեր Երկուքէն վերջը՝ բոլոր իր դաշնակիցները՝ ամէն կարգի եկեղեցականք պարզեցին իրենց դրօշները , դաստիարակութեան տէրը իրենք եղան եւ բարոյական եւ կրօնք վերացան երկրէն եւ մէկ օր մը եղաւ որ միայն կրօնամոլներ եւ անկրօններ մնային , ժամանակ մը եղաւ որ Թիէրնէր , Հիւկօներ , Քլինէններ , Լամօրսիէրներ տարասահման կը պարտէին , Միշլէներ իրենց բեմէն կը վճռուէին , եւ Եղուիրներ ծափ կը զարնէին . ան ատեն այս խառնակութենէն ծնաւ Քօմիւնը , որ Գաղղիոյ երկրորդ խղճմտանքն էր եւ քանի մ'օր առջինին յաջորդեց :

Մի՛ ամբաստանէք խեղճ Իտալիան , շատ քաշեց , եւ շատ երկայն տարիներ քաշեց , բաղդատեցէք իր երկայն չարչարանքները Սրբազան Պապին տանջանացը հետ , որ Վատիկանու պալատին մէջ կամաւոր բանտեալ թագաւորներէն հեռաւորներուն խուսկ կը ծխէ , մօտաւորներուն նոյովք կը թափէ , նայեցէ՛ք ձեզի պէս Քահանայ մը , եւ որ ձեզմէ պզտի մարդ չէր , Լամնէ Ի՛նչ կըսէ անոր խեղճ ժողովրդեանը համար « ժողովուրդ մը որուն վրայ վեց թագաւոր դրած են ոտքերնին , եւ իւրաքանչիւր շարժմունքին վեց սուր զինքը կը փողոտեն » : Ո՛վ

գիտէ թէ Նախահինամութիւնը այս մարտիրոսին դժ-
բաղդութեանց վերջը չէ սահմաներ :

Մի՛ բաժբասէք նաեւ « թագաւորները , որ Գաղ-
ղիոյ թշուառութեանց մէջ սառէ սիրտ մը զցուցին
իրեն » : Ան սրբազան Քահանայապետը որ մինչեւ
այնօրը Գաղղիոյ ոսկին ու արիւնը կը վայելէր , մէկ
չոր աղօթք մը (որ յիրաւի մեծ արժէք ալ չ'ունենր՝)
զլացաւ , ո՛ւր մնացին միւս թագաւորները որոնք
թերեւս ամէնն ալ մէկմէկ դառնութեան առիթ եւ
զանգստի նիւթ կրնային յիշել Գաղղիոյ վեհափառ
ախրօջը բազմազիմի բարեկամութենէն :

Լա՛ց , Հայր սուրբ , լա՛ց , երբ գձեզ զՀոռմէ-
ական քահանայքդ 'կը զրպարտեն թէ հին եւ ա-
նիրաւ իրաւունքնիդ կը փնտռէք , դուք անչաճա-
սէր մարդիկ էք . զձեզ աշխարհք աղէկ կը ճանչնայ
եւ իր դժբաղդութեան համար զեռ շատ ժամանակ-
ներ պիտի ճանչնայ , նզովէ՛ , անիծէ՛ , զրպարտէ՛
դու ալ թշնամիներդ մարդասպան կանչէ , զրուցէ՛
ի՛նչ կուզես ազատ ես զրուցելու , Գաղղիոյ չորս
հարիւր ընտրեալներ ծափահար ունիս առջևդ , որ
Գաղղիոյ երկու երրորդ մասը կը ներկայացնեն , մի-
այն խնայէ Քրիստոնէութեան՝ Քաթոլիկութեան
հետ մի խառնեղ զանիկա : Մի խօսիր նաեւ Աստու-
ծոյ անունով , վասն զի նախաճոռ է Աստուած , իր
անսխալականութիւնը չիտար ուրիշին , զոր դու
անցեալ տարի կը յիշէիր եւ աս տարի մտոցար , կե-
րեւայ թէ Գաղղիոյ համբաւաւոր խզմտանքին՝ հաճոյ
ըլլալու համար :— Զրուցէ՛ յիշեցու թէ կրօնք կը
պակսի իրեն , բայց մի՛ մոռնար զրուցելու , թէ 'ի
չնորհս եկեղեցական խարդախութեանց ու խարէու-

թեանց է որ կը պակսի :— Ողբա՛ Քահանայապե-
տիդ վրայ չըջապատեալ յիտալացոց , բայց միտի-
թարուէ Վիկտոր էմմանուէլի անկողնին վրայ : Եւ
միտիթարուէ մանաւանդ Քաթոլիկ եկեղեցւոյն հաւ-
քերութեանը վրան , որուն վարժապետը յայտնի հա-
մարձակ ալ Քրիստոս չէ , այլ Թայեռան :

[Faint, mostly illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

Հ Ր Ա Ն Ա Ն Գ

Աս բառը որ շարունակ երիտասարդութեան ականջին կը հնչեցնեն անոնք՝ որ ինքզինքնուն դաստիարակութեան պաշտօն մը կուտան յիրաւի կամ յանիրաւի՝ այն օրը միայն ձանձրալի ըլլալու իրաւունք ունի երբ ժողովուրդ մը աս մասին իր պարտքերը կը կատարէ՝ թէ չէ ամեն անհատ, որ ապագայն կը տեսնէ իրաւունք կունենայ շարունակ աս բառս յեղյեղելու իր ազգին եւ իր տէրութեան ականջին :

Քանի մը դար կայ, որ Գաղղիոյ մէջ այս նիւթի տվրայ շարունակ գրքեր հրատարակուեցան եւ մինչեւ դեռ անոյեալ տարիներ երեւելի մարդիկ թէ՛ Ազգային ժողովներու թէ՛ գրքերու թէ՛ օրագիրներու մէջ հրահանգին պակտութեան համար կը դանդատէին եւ վերահաս անխուսափելի կործանմանց եւ դժբաղդութեանց գուշակք կըլլային, եւ դարմանը չեղած գուշակութիւնքը լիուլի կատարուեցան եւ աշխարհի դարմացած պարագաներու եւ յանկարծական յանդգնութեան եւ բաղդին ու գեցին տալ եւ բացատրել ամենայն . բայց ստուգութիւնը հոն է, որ բաւական չէր խօսուած՝ բաւական ձանձրանալի չէին եղած յորդորողները եւ կարգաս մը մարդկան ան ազնուական ազգին մէջ, որ գիտութեանց թշնամի էր եւ եղած միշտ՝ որ լոյսը միշտ կուգէր խափանել եւ խաւարել :

Իսկ մեզ Արեւելքի համար միշտ քիչ է աս նիւթիս վրայ ինչչափ որ ի օտուի՝ ինչչափ որ գրիւանմշակ արտօրայք շատ ընդարձակ են եւ ժողովուրդք որ Օսմանեան տէրութեան մաս կը կազմեն միշտ քիչ գործած պիտի համարուին աս նիւթիս մէջ, վասն զի զանոնք իրարու կասողը եւ սիրով միացնողը ~~ուսուսուս~~ եւ արդարութեանը պիտի ըլլայ :

Արդարութեան համար աս երկրին մէջ ամեն ձայն տկար է, երբ կը յիշենք թէ ասկէց երեք տարի առաջ՝ հզօր եւ վեհափառ ձայն մը իր երկրին տեսալին ընդարձակութեան մէջ հնչեցուց արդարութեան անհրաժեշտ սկզբունքը, եւ որուն կառավարութիւնը միշտ կաշխատի օրէնքներով եւ դատատարաններով իւր կամքին ամենայնիւ հետեւիլ :

Բայց հրահանգաց համար ինչ որ ինք մէկ կողմէն կ'աշխատի ընելու անբաւական է եւ իւրաքանչիւր ժողովուրդք իրենց սահմանին մէջ պարտականութիւն մը ունին աշխատելու, եւ ով որ ազգային դաստիարակութեան համար կ'աշխատի, վերկութեան համար կ'աշխատի, ով որ ուսմանց ծաւալման կ'աշխատի աղքատութենէ եւ գերութենէ ազատելու համար կ'աշխատի, ով որ գիտութեանց ընդհանրութեան կաշխատի, ժողովրդեան բարոյականին համար կ'աշխատի, եւ ասոնք կրնան ըլլալ երկրի մը երջանկութեան՝ հարստութեան եւ անդորրութեան աղբիւրները :

Թող դաս մը մարդկանց բարբանջեն ինչպէս կ'ախորժին, կամ թէ ինչպէս իրենց մասնաւոր շահերը կը պահանջեն, բայց մենք համոզուած ենք թէ առանց գիտութեան՝ առանց ուսմունքի

կրօնքը կոյր չախանձայուղութեան կղտ-

նայ, սուրբ եւ աննիւթական եւ աստուածային պաշտօնը՝ նիւթական գործարան մը կ'ըլլայ փառասիրութեան եւ փրօպետութեան դաս մը մարդկանց ձեռաց մէջ, եւ ժողովրդոց սիրոյ կապը՝ առեւտրութեան ասիթ եւ դժոխային խանութեան թիւն: Եւ ասոր համար չէ թէ միայն ժողովրդոց, այլեւ եկեղեցականաց դաս սիրակութիւնը անհրաժեշտ պէտք մի է: Այսին պէս իրենց օրինակը՝ իրենց կրօնամոլութեան զրգիւրը՝ խեղճ եւ տկար եւ նեղ գիտութեան հետեւանքէ, « եկեղեցական պաշտօնը՝ մեծն եւ անզուգական, կրնէ « երեւելի հեղինակ մը, երբ արժանաւորապէս կա- « տարուի, մարդկային յոռաձգութեան առաջին « գործիքը կըլլայ, բայց ինչպէս որ պարտքը կը պա- « հանջէ՝ նոյնպէս 'ի գործ գրուելու համար, բա- « ւական կարողութիւն եւ բաւական հանճար պէտք « է: Մեղի համար անոնց միայն կը վայելէ՝ որ աս « աշխարհքին փորձանքներուն կենդանի հաւատ- « քով տարեր եւ երկրային կապերը իրենց սրտէն « արմատաքի խլեր են, եւ որոյ բաժինը միայն եւ « զած է ուսմամբ եւ խորհրդածութեամբ այնզեղե- « ցիկ պաշտօնը կատարել, իջեցնել բեմին վրայէն « աստուածապաշտութեան լեզուն իւր բոլոր վսեմու- « թեամբ արժանի հին հայրապետաց քրիստոնէա- « կան ճարտասանութեամբ. ուստի երկտասարդ եւ « կեղեցականին տրուած հրահանգը շատ խնամքի « կարօտ է, պէտք է որ ըլլայ խորին հարուստ եւ « բարձր սովորական մարդկանց դաստիարակու- « թեանէն »:

Թէ որ Եւրոպիոյ քրիստոնէայ ժողովուրդը այս

պէտքը կզգան, իրենց եկեղեցականաց դաստիարակութեանը համար, ուր քահանայն բեմէն անդին աշխարհային գործերու վրայ անուղղակի ազդեցութիւն միայն կը գործածէ եւ անով ժողովուրդը կենդանացնելու կամ մահացնելու կարողութիւն ունի. ինչ պէտք է ըլլալ արեւելքի քրիստոնէից համար եկեղեցականին դաստիարակութիւնը, որ տէրութեան առջեւ ժողովրդեան ուղղակի երես- յիտանն է, եւ որ դաւաճներուն մէջ կուսակալաց ժողովին մէջ աթոռ ունի, եւ ազգային ժողովե- րու նախագահութիւնը յիրաւանց կը վայելէ, եւ ազգային ատենաներուն նոյնպէս դասաւոր կը նստի Պռանց գիտութեան առանց ուսմունքի:

Բարեկեցութիւն եւ հարստութիւն չիկայ երկ- րի մը համար թէպէտ երկիրը դրախտ մը ըլլայ, թէպէտ Նեղոս գլինքը ոռոյգէ կամ Միսիսիփի, թէ- պէտ Միջերկրականը իւր անունքը ձեռէ կամ Ով- կիանոս, թէպէտ օդը՝ հողը՝ ջուրը եւ գրից գեղեցկութեամբ Քաշմիր անուանի, եւ իր գողերուն մէջ ոսկիի արծաթի եւ գոհարներու հանքեր պահ- ուրած ըլլան՝ դարձեալ չիկայ իր բնակչաց համար ոչ բարեկեցութիւն՝ եւ ոչ հարստութիւն: Ա՛յ կրը- նայ հաւատալ թէ՛ մինք Սամանեան երկրի բնակիչք՝ երկու հարիւր հազար Փռանքի անանասի գին եւ հարկ կը վճարենք տարին Բրուսիոյ ցուրտ աւազուտ եւ անքեր հողերուն:

Բրուսիա ըսինք, չենք կրնար լուծեամբ անց- նիլ աս երկրին վրայ, երբ հրահանգի վրայ կը դը- րենք, վասն ասկից երկու տարի առաջ Լուի Նա- քսլէոնի հրահանգաց պաշտօնեայն նաեւ չէր կրցեր

չը յիշել այս երկրին յառաջագիւմութիւնը ուսմանց մէջ, ուր հարիւրին հինգ հոգի հազիւ կարգաւ գրել չը գիացող մարդ կը գտնուէր, երբ այն միջոցին Գազզիա հարիւրին երեսունը հինգ եւ քառասուն կելլէին կարգաւ գրել չի գիտցողներուն համրանքը, եւ որուն եկեղեցականաց մեծ մասը նաեւ Աւատիկանու ժողովքէն առաջ ընդունած էին անսխալականութեան վարդապետութիւնը: Խորհրդածութիւն սա իրաց վրայ ընէ ընթերցողը՝ յիշելով ժամանակիս դէպքերը, որ աշխարհքիս վիճակը վեր վար շրջեց:

Չանանք ուրեմն՝ թէ որ ապրիլ կուզենք՝ ուսնիլ եւ ուսուցանել, ունայն վէճերով ժամանակ անցնելէ մնասակար բան չիկայ, օրինակ առնենք Հայ ազգին մէջ ան մարդը որ ժամանակիս ամենէն մեծ ծառայութիւն ընողներէն մէկը եղաւ՝ Անձնուիրաց ընկերութեան հիմնադիրն եւ գործօն ըլլալով միանգամայն դաս մը աշխատաւոր անձանց վիճակը բարելաւցուց հրահանգ իրենց մէջ տարածելով: Օրինակ առնենք անոնք՝ որ քանի՛ մը տարի առաջ ազգկանց դպրոցներու՝ երբ անունը նաեւ չիկար, այսօրս դպրոցներ հաստատեցին եւ ազգին մայրեր կը հասցընեն: Մեզ փափաքելի է որ Սահմանադրութեան ծնունդ Ուսումնական ժողովք մը ասոնց օրինակէն խրախուսեալ սկսի գործել, եւ ամեն Հայ դիւղի ժամին դրանը քով վարժապետ մը կեցնել, այն երիտասարդներն, որ մէկ կողմէն ուսնին եւ միւսէն ուսուցանեն, մարդ չի գրուցէ թէ «Սահմանադրութիւնը կազ է եւ չի քայլեր»: Սահմանադրութիւնը պակասութիւններ ունի, բայց դար-

ձեալ բաւական քայլեր ընելու հալի կարողութիւն ունի. եւ «օրէնքները նաեւ պակասաւոր՝ երբ լաւ ձեռքերու մէջ կը գտնուին, կըսէ Մօսթէսքիէօ, շատ օգտակար կրնան ըլլալ»: Աս նոյն Սահմանադրութիւնն է որ բոլորովին անպիտան էր քանի մը պատրիարքաց ատեն, բայց այսօրուան Պատրիարքին օրովը կը տեսնենք որ բաւական կը շարժի, եւ բաւական ծառայութիւն կընէ ազգին: Մարդ չի գրուցէ թէ «ազգը ստակ չի տար» վասն զի անա օրինակը կը խօսի. բաւական է թէ ուզող գտնուի եւ ուզել գիտնան: Առաքինի Պատրիարքին խղճմտանքին վրայ ծանրացած ազգային պարտքը այնչափ տարիներէ ՚ի վեր դիպուած անա կը հալի, բայց գործունէութեամբ եւ աշխատութեամբ: Ուրեմն ազգը ստակ կուտայ, բայց բաւական է որ արդիւնք տեսնէ: Գաւառներուն մէջ հրահանգը պէտք է տարածել եւ ան ատենը միայն «Նստութիւնը գաւառին վաւերացումը կեդրոնին» սկըզբունքը իր ճշմարտութիւնը կուեննայ, վասն զի ան ատեն միայն ընտրել, որ դատել կը նշանակէ, գիտութեան հիմանց վրայ հաստատուած կրնայ ըլլալ ճշմարտապէս:

Չի գրուցէ դարձեալ մէկը, «ժամանակ կայ եւ կամաց քալողը ապահով կը քալէ»: չէ, արդի դարը գանդաղութիւն չի վերցնէր. երբ ուրիշները կը քալեն՝ չի քալողները ետ կը կենան: Գէրութիւնը աշխարհքէս վերցաւ, բայց տգէտ մարդուն համար անտանելի գէրութիւն կայ, ան որ չի մտածեր ան որ լուռ չի գործէր, ան չի կրնար արդիւնաւորիլ, չի կրնար շահիլ. տգիտութեանը հետեւանքը աղքատութիւն է, եւ աղքատութեան հետեւանքը գերութիւն:

հ' տեւանք չեն, որ անոնց լայն ասպարէզ մը թողեր են որ իրենց խաղալիք ընեն ազգը :

Անոր համար էր որ անցեալներս ՀՐԱՆԱՅԻ ԸՍԻՆՔ եւ միշտ պիտի ըսենք, քանի որ տեսնենք ամեն որ չէ թէ մեր՝ այլ աշխարհքիս վրայ բոլոր ազգաց՝ մեծին եւ պզտիկին նիւթական եւ բարոյական թըշուառութեանց եւ կորստեան մի միայն պատճառ աս տգիտութիւնը եղած է :

Կը խաբուին անոնք որ բոլորովին կառավարութեան ձեւին վրայէն կը չափեն ազգի մը՝ տէրութեան մը երջանկութիւնը եւ թշուառութիւնը : Ով որ Անգղիա միայն կը տեսնէ եւ Ամերիկոյ միացեալ Նահանգները կը նշմարէ իրենց ազատարձակ սահմանադրութեամբքը, քիչ կը տեսնէ եւ պէտք է որ աղէկ դիտէ անոնց մէջ ուսմանց ալ յառաջադիմութիւնը : Վասն զի սահմանադրական չափաւոր ազատութեամբ իմաստուն կառավարութիւն մը Բրուսիս այնպիսի մեծ յառաջադիմութիւններ ըրաւ յիսուն տարուան ժամանակի մէջ, երկու մեծ հիմանց վրայ կոթնելով Արդարութեան եւ հրահանգի վրայ, եւ այնպիսի լռիկ իմաստութեամբ աշխատեցաւ, որ այս կէս դարու միջոցին՝ իր ժողովրդոց թիւը կրկնապատկեցաւ, երկրագործութիւնը այնպիսի յառաջադիմութիւն ըրաւ, որ անբեր՝ աւազուս՝ ճախնային հողեր՝ ցուրտ եւ խոնաւ կլիմայի մը տակ պարտէզ դարձան, արհեստից եւ ձեռագործաց կարեւորք՝ առաջին աստիճանի կատարելութիւնը դտանդինուորական արհեստը գիտութեամբ եւ ուսմամբ հոն հասաւ, լոր ամեն մարդ գիտէ, հրահանգաց ծաւալումը ան ըրաւ որ՝ ամէն մարդ իր պարտքը կատարելապէս ճանչնալով իրաւանց խնդիր չմնաց

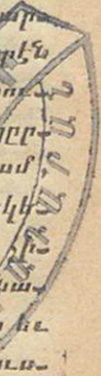
ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Շատ երեւելի մարդիկ այնպէս հաւատացեր են թէ՛ Ազգի մը մեծ խրատ եւ խորունկ խորհրդածուութեան առիթ պատմութիւնն է, եւ մանաւանդ իր ազգին պատմութիւնը : Եւ կարգացնք ու թսունութը տարուան Հայոց ազգին պատմութիւնը, աշխատասիրեալ Պէրպէրեան Աւետիս պատուելիէն : Բայց մարդ առանց տխրութեան՝ առանց դառնութեան՝ առանց առաքինի համբերութեան չի կրնար դարձնել աս էջերը եւ իրօք ուրախութիւն մը ան տեսն միայն կզգայ սրտին խորէն, երբ կը մտածէ թէ՛ սա թերթերը դարձնող անձինք ամէնքը Հայ պէտք են ըլլալ : Վասն զի գոհութեան արժանի նիւթեր շատ քիչ՝ եւ տխրութեան արժանի նիւթեր այնչափ շատ են : Եւ անոնք որ ազգին մէջ աթոռ մը՝ պատու մը ունեցեր են այնչափ քիչ անգամ արժանաւոր, շատ անգամ այնչափ տղէտ, շատ անգամ այնչափ խռովարար, որ մարդուս յուսահատութիւն կուգայ, թէ չմտածէ եւ չըսէ ինքնիրեն, թէ՛ որովհետեւ տգիտութիւնն է այս դժբաղդութեանց պատճառը եւ անոր ալ դեղթափը գիտութիւն, ուրեմն ապագային բժշկութիւնը մեր ձեռքն է : Վասն զի ինչ որ ներքին շարութիւն՝ դրոշն եւ դած անգամ խառնակչութիւնք կրցեր են փնաս ընել եւ յաջողիլ միթէ ժողովրդոց տգիտութեան

երկրին մէջ . զեղխութիւնը երբ աշխարհք ապա-
կանեց , Բրուսիացի հարուստը Փարիզ , Լօմոսն եւ
հանգային ջուրերը չի վասնեց իր եկամուտները
Սնդղիացի լօրտին՝ Գազղիացի բրէնսին՝ Ռուսիացի
կնիազին՝ Աւստրիացի եւ Մաճառ մանեօին՝ Գա-
նուբեան պոյարին եւ Օսմանցի պէյին պէս , այլ իր
եկամուտին աւելցուք իր արտերուն եւ ազարակ-
ներուն վրայ թափեց եւ անոնք արդասաւորեց ,
խնայութիւնը՝ չափաւորութիւնը՝ քարոզելէն աւելի
գործելը այս երկրին մէջ կանոն դարձաւ , եւ այսօր
ան օտարազգիք որ Գազղիոց աւելի մեծ համակ-
րութիւն ունին եւ անոր դժբաղդութեանցը վրայ
կը ցաւին չեն կրնար չի խոստովանիլ թէ՛ Բրուսիոց
պետական անձինք եւ ժողովուրդք ծանրագլուխ
եւ խոհուն մարդիկ գն աս թեթեւամիտ տղոց քով
որ ամէն առթի մէջ կը պարծենան եւ կը պարտա-
ւորին գրուցել Պայունի հետ թէ « Այս ազգը յաղ-
թող եւ յաղթեալ միշտ կը կանչուուտէ » եւ կը
զարմանան թէ ինչպէս դեռ երէկ հեռագրով
նաեւ կը պարծենան թէ պատերազմի տուգանքը
պիտի վճարեն (առնողները դեռ այնչափ չհպարտա-
ցան) կը պարծենան թէ՛ աւազակներու՝ որ իրենց
մայրաքաղաքին տիրած էին՝ յաղթող բանակ մը ու-
նին , երբ Բրուսիացի բանակին պարծենկոտութիւնը
անախորժ կուգա) շատ ահանջներու : Եւ կրնան ալ
պարծիլ թէ Պուռպօնի ցեղը կամ Պօնաբառթը պիտի
դարձնեն դանոյից վրայ : Եւ ասոնք բոլոր՝ վասն զի
եկեղեցականներ ունին որ Ազատութեան ծառեր եւ
երդմնագանց կայսրներ գիտեն օրհնել եւ ամէն պա-
րագայի մէջ « Զքեզ Աստուած դոճաբանեմք » մը

երգել . վասն զի օրէնսգէտներ ունին որ դարու մը
մէջ տասներկու սահմանադրութիւն գիտեն շինել
եւ ամէն օրինազանցները օրինաւորապէս արդա-
բացնել : — Վսյ ժողովրդոց երբ իրենց հողեւոր
եւ մարմնաւոր առաջնորդները զիրենք տգէտ պա-
հելու կաշխատին , եւ իրենց շղթայները ամրացնե-
լու համար իրենց տգիտութիւնը կը շողոքորթեն ,
եւ իրենց միայն նիւթական պիտոյքը կը մտածեն
բարոյականը բոլորովին սպաննելով :

Հեռոցանք ինդիրէն արտաքոյ կարգի բազգատ-
մամբ՝ չի կարծէ մէկը , բնական պատմութեան մէջ
նաեւ ամեն կենդանի՝ ամեն միջատ նսնեւ , որ աչքի
չերեւար , իւր նկարագիրը ունի . առիւծը , արծիւը ,
միայն չեն որ զբնապատումը խօսիլ կուտան , մե-
ղուն եւ մրջիւնը արժանի են որ իրենց վրայ ալ
խօսուի , եւ իրարու շատ անգամ իրր օրինակ կըր-
նան ծառայել : Մենք ալ մեր հնաւանդ փոշիներ-
նուս մէջէն խօսելու եւ մեր պատմութեան վրայ
խորհրդածելու , եւ հսկայից օրինակէն մեր փոքր-
կութեան մէջ խրատուելու իրաւունքներ ունինք :
Ուստի ան կըսէինք թէ աս ութսուներու թը տար-
ուան պատմութեան մէջ՝ տգիտութեան մշտանքէն
եկած դժբաղդութեանց համար պէտք է գիտութեան
թեանց ծաւալման ընթանալ : Համարինք թէ ցըր-
ուած Հայ ազգը կալկաթայէն մինչեւ Սինթրոտամ ,
Բեդրասպուրկէն մինչեւ Պօլիս , ամեն տեղ ուր եկե-
ղեցի մը կանգնեալ է՝ նոյն օրը նաեւ դպրոց մը
ներ , իւր լեզուն՝ իւր պատմութիւնը՝ իւր կրօնա-
կան դաւանութիւնը եւ ժամանակին ուսմունքը եւ
գիտութիւնը իր մանչ եւ աղջիկ դաւակներուն ուս-

ցրնէր, կը հաւատամք դուք թէ՛ եկեղեցիները առանց
 ժողովուրդի կը մնային, կը հաւատամք դուք թէ՛ ա-
 նարժան անձինք եկեղեցական բարձերուն կը հաս-
 նէին, եւ արժանաւորները ժողովրդեան տփոհու-
 թեան կասկած մը տուած օրէն՝ անձամբ իրենց իշ-
 խանութենէն չը հրատարէին եւ խոսովութեան ա-
 ութիները չի վերնային, եւ ամեն տեղ առաջնորդները
 չի կրկնէին Ա՛ որ հետ թէ՛ ես այս աթոռը բարձ-
 բանալ չի փնտոեցի. ան օրն որ չէք ուզեր, պատ-
 բաստ եմ իջնել (!): Թէ որ ուսմունք եւ գիտու-
 թիւն ըլլար ըստ բաւականին միթէ ժողովութեան
 Պապականութիւնը, եւ ամերիկացի քարոզիչներ բու-
 ղոքականութիւն, կրնային մրտցնել ազգին մէջ, եւ
 հետեւաբար ան խոսովութիւնները, ան հալածանք-
 ները, ան նախատինքները, նզովքներն ու զրպար-

(!) Այսպէս պէտք են զրուցել ամեն առաջնորդը որ Քրի-
 ստոսի ճշմարիտ աշակերտը են, պէտք չէ որ գայթակղու-
 թիւն տան ժողովրդոց՝ պէտք չէ որ ապօրինաւոր նիւթական
 եւ բարոյական միջոցներու գիմնելով, աթոռը անձնական սեփ-
 հականութիւն մը իրենց համարելով՝ բաժանմանց եւ երկպա-
 ուակութեանց առ-իթները շապցնեն. պէտք է գիտնան թէ
 յանիրաւի, անիրաւութիւն ալ գտնեն ՚ի ժողովրդոց եւ ապե-
 ըստութիւն՝ օր մը ճշմարտութիւնը զիրենք կը վարձատրէ :
 Պրուսայի Առաջնորդական աթոռը գայթակղութեան նիւթ
 մը եղած է ժողովրդեան եւ զրգուութեան առ-իթ . թէպէտ
 ամեն իրաւունք անոր աթոռակալին կողմն ալ գտնուին, դար-
 ձեալ պէտք է նա իւր մեծ վարդապետին պատուիրանը յիշէ
 եւ «փոքրիկ մը չի գայթակղեցնելու համար» շուտով հրատա-
 րի . յիշէ զՄեծն Սահակ Պարթեւ եւ համարուի թէ՛ ոչ իր
 գոհը եւ իր արդարութիւնը չեն կրնար անորինէն աւելի
 մեծ ըլլալ :

առութիւնները տեղի կրնային ունենալ :

Բայց միւսիթարութիւն մը կայ եւ այն է, որ աս
 ութսունըթը տարւոյն վերջերը եւ այսօր աւրիշ
 հողի մը կ'սկսի երեւալ. ամեն Հայ կ'զգայ հարկը
 ազիտութեան պատանքները պատռելու, եւ ճեմա-
 րանէն վերջը որ քանի մը անգամ կը գոցուի եւ կը
 քացուի, ուսմունքին պէտքը չէ թէ միայն մայրա-
 քաղաքիս մէջ՝ այլ եւ դուրսերը ամենայն ոք կըզ-
 գայ. եւ մարդ կայ ազգին մէջ, որ իւր բոլոր փա-
 ռասիրութիւնը՝ գործունէութիւնը եւ աշխատանքը
 եւ քսակը՝ դպրոցի մը կանգուն կենալուն նուիրած
 է, եւ գիշեր ու ցորեկ կը ճգնի իր աս սուրբ նպա-
 տակին համար. մարդիկ կան, որ Պօլսոյ անձնաւոր
 կեանքը թողած՝ գաւառներու մէջ աղոց դաստիա-
 րակութեան կաշխատին՝ առ ոչինչ գրելով իրենց
 հանգստեան, իրենց սովորութեանց, եւ ծնելական
 երկրին կորուստը, եւ հեռաւորութիւնը :

Սահմանադրութեան շնորհիւքը ամեն իրաւունք
 ստացած ազգը իւր ներքին կառավարութիւնը ընե-
 լու, իրեն արժանաւոր պատրիարք եւ առաջնորդ
 գտնելով եւ դնելով եւ Ազգ. ժողովքներով իւր քա-
 ղաքական կրթութիւնը կատարելագործելով, որոնք
 դուռ մը են ժողովրդեան վիճակին բարելաւութեան
 եւ բարոյական յառաջադիմութեան :

ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ ՎԱՐԳԱՊԵՏԸ ՄԷՃՄՈՒԱՅԻ*

Մենք արդէն ուսմունք մը եւ խորհրդածու-
թիւն մը գրել կը ջանայինք, Միաբանութեան մը
վրայ, որ թէ որ մեր գաղափարներէն երբեմն հե-
ռու ալ ըլլայ, միշտ Հայ ազգին ընդհանրութեան
վարկին եւ համակրութեան արժանի պէտք է ըլլայ,
ոչ միայն ներկային՝ այլ նա մանաւանդ ապագային
մէջ իրեն ըրած մեծամեծ գրաւոր ծառայութեանց
համար, իրեն զաւկներուն մէկ մասին ազգէն հե-
ռանալուն կամ կորսուելուն արդելք ըլլալուն հա-
մար, եւ անոնց ուսումնական դաստիարակութեան
վաստակոց համար, Այս խորհրդածութեանց մէջ
երբ իրեն ներկայ եւ այսօրուան վիճակին մեկ-
նութիւն մը տալու ճիշդ մը կընէինք՝ Մէճմուսայի մէջ
Միսիթարեան վարդապետէ մը առանց ստորագրու-
թեան հատուած մը կարդացինք, որ կերպ կերպ
տարածուած ձայներէ իր միաբանութիւնը արդա-
րացնելու կաշխատի :

Արդարացնել ըսինք, այո՛ վասն զի ո՛ր եւ իցէ
արդարակորով մարդ, որ անիրաւութեան մը դէմ
կը ըողոքէ, որ ժողովուրդ մը ոտքի վրայ կը հանէ
կամ անոր հետ ոտքի վրայ կ'ելլէ պատերազմելու
համար, եւ ետքը քիչ քիչ կը հեռանայ, անտար-
քեր ձեւ մը կառնու կամ փախստեան դուռ մը կը
պահէ, մենք անոր յանցաւոր է կըսենք, կան ու-
րիշներ որ եղեռնագործ է կըսեն :

Ուստի դո՛ւ ենք եւ ուրախ որ Միսիթարեան
վարդապետ մը լրագրի մը՝ որ մենք չենք կարդար՝
պատասխան տալով, ժողովրդեան մը սրտին յուզ-
մունքը կուզէ հանդարտեցնել. եւ կ'իմացնէ թէ
արդարութեան կոսակէջ ժողովրդէն չէ հեռացած իւր
միաբանութիւնը :

Ո՛ւմ հոգն է Սեփայէ պէս լրագրի մը ամեղցը՝
փեղ զրոյցքը, ժողովուրդը անոր հեղինակները ար-
դէն երեսուն տարիէ որ կը ճանչէ իրեն դժբաղդու-
թեանը համար, իսկ Միսիթարայ վանքը զնոյն հե-
ղինակները իր հիմար կոսակէջ օրէն պէտք է ճանչէ, թէ
որ յիշողութիւն ունի թէ որ միտքը բերէ Միսիթարայ
կրկին եւ կրկին ճամբորդութիւնները՝ ի Հոռոմ զին-
քը արդարացնելու համար :

Վարդապետին գրածէն մենք այս կրցանք ի-
մանալ թէ Սեփայ զրպարտեր է զՄիսիթարեանս :

Ա. Թէ հնազանդութեան թուղթ մը գրած ըլ-
լան ՚ի Հոռոմ առ սրբազան Պապը :

Բ. Թէ անսխալականութիւնը ընդունած ըլլան :

Գ. Թէ Բէվերստերուս կոնդակը նոյնպէս ըն-
դունած ըլլան :

Դ. Թէ ամբաստանութիւն մը ըրած ըլլան ՚ի
Հոռոմ ընդդէմ Անտոնեանց եւ անոնց մեծաւորին :

Մենք այս գլուխներուն համար առաջինին պա-
տասխան չենք դաներ Յ. վարդապետին կողմանէ,
միայն զարմանքով մը, «Ի՞նչ հարկ, ի՞նչ պէտք»
կը հարցնէ : — Մեզի հարցնէք ո՛ր չէ թէ միայն հարկ
եւ պէտք չիկայ պիտի ըսենք, այլ մտ յանցանք
մի ալ կայ հնազանդութեան թուղթ գրելուն մէջ
վասն զի ճիշդ Կտիկառ Գիւնէին ըսածն է հոս «Ծ՞րք

* Մէճմուսայի հավատիս թիւ 938 :

տեանուած է որ անիրաւեալը անիրաւէն թողու թիւն ինդրէ , երբ տեանուած է որ յափշտակեալը յափշտակողէն ներում պահանջէ» : Հնազանդութեան թուղթ գրել անոր՝ որ ինչ գէնք ունէր ջախջախելու համար իրենց եղբարցը գլուխը ամենն ալ գործածեց , կախակայութիւն , բանադրանք առանց հարցնելու մտիկ ընելու տեղաց անոնց վրայ , ուրեմն վատութեան յանցանք մը կայ յայտնի թէ որ իրաւ է , բայց խնդիրը հոն է թէ այդ թուղթը գըրուած չէ արդեօք . մենք գիտենք թէ Սէտան՝ սըտութեան ծնունդն է . բայց ան ալ գիտենք թէ Մխիթարեան վանքը վսեմ լուծեան մը մէջ ամպամած նստեր է . Գեղփեան հարցուկը շատ պայծառ կը խօսի քան թէ իրմէ ելած պատասխանները , երբ իր բարեկամաց կը գրէ , հոս իր բանադրած գաւկնեքուն երբ կը հարցնենք թէ ինչ կը մտածէ վանքը , ինչ կընէ , չենք գիտերէն զատ պատասխան մը չունին . այս տարտամ վիճակի մէջ , չի կրնար ըլլալ որ Վէնէտկոյ վանքը ելլէ ուրիշ անգամ մ'ալ աշխարհքիս զարմանալի օրինակ մը տայ , ինչպէս որ տուած է 1820ին , կտրելով նետելով իրմէ այսօրուան բանադրածները՝ ինչպէս այն ժամանակը ջրաւ , չի կրնար ըլլալ նոյնը ընէ ինչ որ Թէոդորեան Սարգիս վարդապետին , Ա. յովագեան Գարբիէլ եպիսկոպոսին համար ըրաւ . եւ ասոնք ընողը չի կրնար ըլլալ որ հիմայ ալ հնազանդութեան թուղթ մը գրէ 'ի Հոռոմ . եւ հնազանդութեան թուղթ մը դատակնիք մը չէ անոնց որ Հասունի եւ Առաքելեանի չի հնազանդեղնուն համար եկեղեցւոյ պատուհասներուն տակ կը գտնուին :

Ուստի՝ որովհետեւ Սէտան կը գրուցէ , սուտ ըլլալը հաւանական է , բայց միւս կողմէն՝ երբ անցեալը յիշենք եւ վանքին զարմանալի խոհեմութիւնը նկատենք՝ պիտի ըսենք թէ «Հնազանդութեան թուղթը անկարելի չէ» :

Գանք ուրեմն երկրորդ խնդրոյն , որ է անսըխալալկանութեան ստորագրութիւնը բոլոր Միաբանութենէն : Մենք կը լսենք արդէն թէ՛ սլ որ հիմայ այս օրերս կերթայ Լատին կամ լատինացեալ քահանայի մը խոստովանանք կըլլայ , առաջին պահանջմունքը՝ անսխալալկանութեան դաւանութիւն մի է : Մենք գիտենք Տօլինկէն՝ Եասէնթ որ այս վարդապետութեան դէմ բողոքեցին՝ բանադրանքի տակ են . ինչ զարմանք , երբ որ Մխիթարեան միաբանութիւնը որուն Պօլիս գտնուող լատինները արդէն բանադրուած են , թէ որ յերկիւղէ , որ անպիտան խորհրդական մի է , յորդորեալ՝ իրենց գըլխէն այդ պատուհասը անցընելու համար , ստորագրութիւն տուած ըլլան :

Ուստի այս մասին ալ , միշտ Սէտային սուտ ըլլալուն համոզուած ըլլալով , չենք կրնար երդնուլ թէ Վէնէտկոյ միաբանութիւնը անսխալալկանութեան ստորագրութիւնը զլացած ըլլայ :

Գալով երրորդ գլխոյն Բէվերտոնս կոնդակին ընդունելութեան , Յ. Հօրը սրտմտութեան ողին կզգանք , վասն զի գիտենք թէ Մխիթարեան մը , միշտ Վահան հասարոյն գրողին քիչ շատ գաւակն է , բայց ինչ օգուտ , սխալ քայլ մը՝ ուրիշ նման քայլի մը հետեւանքն է , եւ անխոնջ ձայնը որ քալէ , քալէ , կը կանչէ չի դադրիր : Յունվար 23 1870ին ,

Վէնէտիոյ Մխիթարեան Պօլսոյ մեծաւորը Վ. Հ. Յովհաննէս Սօրկուճեան, յայտարարութիւն մը շարադրեց հազարաւոր անձինք քահանայ եւ աշխարհական անոր ստորադրեցիք, ան թուղթին կրտորը եղաւ՝ այս արդարութեան կոտակից ժողովրդեան դրոշակը, անով զատուեցաւ երկուքի Հոռոմէական Քաթոլիկ ժողովուրդը, անոր համար իջան ժողովրդեան վրայ բանադրանաց կայծակները ինչպէս կը զրուցեն ոմանք՝ եւ որոնք ես խղճմտանքովս Աստուծոյ շնորհքին նշոյնները պիտի անուանեմ: Ինչպէս համար ձեր Վէնէտիոյ Մխիթարեան վարդապետք այդ թուղթին չստորագրեցին, վերապատուելի Հորք — Հաւանական թէ այդ զարմանալի խոհեմութեան համար, որ նահանջներու դիւրութիւն մը ունենան ժամանակին:

Ի՞նչ կը զրուցէք դուք, երբ կը դաւանիք թէ այս նիւթիս մէջ վանականաց ստորագրութիւնը անգոր է՝ անվաւեր, ինչ կիմանաք երբ իրաւանց ատեանի դիմացը . . . կըսէք. մեր է իրաւանց ատեան ըսուածը ցրցուցէք մեզի, մանաւանդ թէ ցրցուցէք այդ ժողովրդեանը որ երեսուն տարի է Հռոմի Պապերուն աղերսագիր կը գրէ. իրաւանց ատեան, որ Պիղատոսի ատեանէն աւելի անիրաւէ, եւ ուսկից խնդրուածոց պատասխան՝ բանադրանք կը ժայթքի— Իրաւանց ատեան, մեր ամենուն որ համախոհ էինք, որ անիրաւութեան դէմ կը բողոքէինք, որ բարոյական բռնութեան մը տակ կը հեծէինք՝ իրաւանց ատեան մեր խղճմտանքները միայն մնացեր էին, եւ ան խղճմտանքը Պօլսոյ Մխիթարեանք ունեցան, ամենքս ալ տեսնք եւ վկայե-

ցինք. բայց կրնա՞նք զրուցել նոյնը իրենց Վենետիկ գանուող եղբարքը եւ հարցը համար: — Ուրեմն դարձեալ կըսեմք թէ սո՛ւտ է Սէտա, բայց այս նիւթիս մէջ չենք զիտեր թէ Մխիթարեան խոհեմութիւնը մինչեւ ո՛ւր կրնայ երթալ:

Գանք ուրեմն չորրորդին: Մխիթարեանք ամբաստանած ըլլան՝ այդ իրենց միաբանական գրովե թէ Անտոնեան Յարգոյ միաբանութեան արժանապատիւ առաջնորդն է միակ սկզբնապատճառ եւ գրգռիչ ազգային յուզմանց »: Սեղի շատ դժուար է գովել, վասն զի կը վախեմք շողոքորթութենէ, բայց Անտոնեան միաբանութեան եւ իւր առաջնորդին վրայ. լուութեամբ չենք կրնար անցնիլ, երբ հոս իրենց յիշատակութիւնը ըրինք: Ուստի այսչափ միայն զրուցել պարտք կը համարինք, որ ամեն շահ, ամեն հանդստութիւն, տուն՝ տեղ՝ կահ կարասիք՝ թողին, ամեն նիւթական եւ բարոյական հալածանաց տարան, եւ որ մեծն է իրենց անձինքը վտանգի մէջ գրին, արգարութեան համար, ճշմարտութեան համար, իրենց խղճմտանքին դէմ չնելու համար: Հարուստ չէին արդէն ամենքս գիտէինք. խեղճ չէնք մը կիսկատար մնացած Պօլիս որ չէին կրցել կատարել տարիներէ ՚ի վեր, իրենց սարկին նուազութեանը վկայ էր եւ կեցեր է դեռ: Իրենք Հոռոմայ մէջ գանուելով Հասունի եւ Հոռոմայ ամեն իշխանութեանցը հետ մաքառեցան, անիրաւ բռնութեան առջեւ չի խոնարհեցան, ցան եւ ցիր եղան Գաղղիա եւ Արեւելք, եւ հաւանական թէ մինչեւ այսօրս իրենց ցրցուցած առաքինիքաշարտութեան հետեւանք մեծ եւ պզտի դեռ կը

քաշեն :

Չեմք գիտեր , թէ Հոռոմ ինչ ներողութիւններ չի վճարեր՝ իրենց դէմ աշխարհքիս բարոյական եւ նիւթական զօրութիւնները յարուցանելու համար , բայց այսչափը լաւ գիտեմք որ իրենց խղճմտանքովը ամենքն ալ մեծ եւ պղտիկ հաւասար կրնան զբուցել հոս եւ թէ անդին թէ « Ձոր պարտէաքն առնել արարաք » :

Վերջաբան մը կընենք սա գրածներնուս եւ ամեն ճշմարտախոհ անձանց խորհրդածութեան նիւթ կուտանք սա տողերս , արտաքոյ կարգի հեղինակի մը գրքէն թարգմանելով :

« Միջին դիրք չէ կարելի : Մարդս բարի է կամ « չար : Անտարբեները՝ դազկերը բարի չեն , ուրեմն « չար են , եւ էն չարերէն ալ չարագոյն . վասն զի « անզգայ են եւ վատ : Կենաց կռիւը՝ քաղաքա- « կան պատերազմի մը կը նմանի , չեզոք կեցողնե- « բը հաւասարապէս երկու կողմերն ալ կը դաւեն , « եւ հայրենեաց զաւակաց մէջ համարուելու իրա- « ւունքէն կը հրաժարին » :

Ա Պ Ա Կ Ե Դ Ր Ո Ն Ա Յ Ո Ւ Մ

Ահա խորթ բառը՝ որ մենք չը հնարեցինք եւ որ Հայ բառարանները թէ որ չունին բարեբաղդաբար , Հայ ազգը ունեցեր է իրօք իւր ամենամեծ դժբաղդութեանը համար անցեալին մէջ եւ զոր առատապէս կը վայելէ ներկայիս մէջ :

Հայ ազգին անցեալին համար , սխալ բառ մը ընդունուած էր եւ որուն սխալ իմաստը մեր տղայութենէն 'ի վեր մտքերնուս կը հակառակէր . չէինք կրնար մէկ խօսքով , « անմիաբանութիւն » բառին տեղ եւ բանին միտքը բացատրելու բառ մը գտնել . ահա այն ալ գտնուեցաւ . ասկից վերջը փափաքելի է որ ազգային պատմութեան դաստատուք՝ չ'ուսցունեն տղոց այդ սխալ բառը՝ թէ « Հայոց ազգին կործանման պատճառը՝ « անմիաբանութիւնն է » այլ պէտք է զբուցել « Հայոց ազգին կործանման եւ թշուառութեանց պատճառ ապակերտոնացումն է » : Եւ ըսածնուս 'ի հաստատութիւն՝ քննենք ազգային պատմութիւնը իւր զանազան հարստութեանց մէջ . կեղբոնական իշխանութիւնը , անոր կառավարութեան ձեւը , անոր նիւթական եւ բարոյական զօրութիւնները որ զինքը կը պահպանէին : Եւ ջանանք այս ուսմունքիս մէջ չը հեռանալ ամենեւին պատմութենէն՝ որ անցեալին լոյսը եւ ապագային գուշակն է :

Ուրեմն աղքային պատմութիւնն , որ աղօտ է Հայկազանց վրայ , մեզի կը ցըցնէ թէ՛ Արշակունսեաց առաջինը Վաղարշակ նախարարութիւններ հաստատեց , զանոնք պաշտօններով պատուեց , գաւառներով հարստացուց . ինչ էր այս նախարարական իշխանութիւնը—կալուածական կամ աւատական իշխանութիւնը , որ Եւրոպա ալ միջին դարու մէջ կը տեսնենք Դուքս , Պարոն , Կոմս անուններով :

Այս նախարարութիւնքը որ երբեմն հարիւր քրսանի կը հասնէին , որոց համար օտար պատմիչ մը կըսէ (A) . «Նախարարները իբրեւ մէյմէկ թագաւորներ էին , իրենց տէրութեան ընդարձակ սահմաններով եւ հազարաւոր զօրաց զնդերով , որոնք հինգ կամ տասը հազար հոգիի եւ աւելիի ալ կը հասնէին » : Ժառանգական էր իրենց իշխանութիւնը եւ անփոփոխ :

Ուրեմն Հայաստանի կեդրոնը թագաւորն էր , եւ գաւառներն էին մէկմէկ նախարարութիւնք՝ ճիշդ նոյն գիրքին մէջ ինչպէս որ կը տեսնենք Եւրոպիոյ աւատական իշխանութեանց ժամանակ . ուր նախարարը իւր թագաւորին կը հնազանդի երբ կուզէ , կ'ապստամբի երբ կրնայ , երկրին թշնամեաց հետ կը միաբանի երբ օգտակար ինքզինքին կը կարծէ , իր դրացի նախարարին հետ կը կռուի երբ կիրքը կամ փառասիրութիւնը իրեն թեւազիր կըւան եւ վերջապէս թագ մը գլուխը կը դնէ եւ կ'օծուի երբ կը յաջողի :

(i) Պէրիէս տես Չամիչ Հատոր Ա. երես 215.

Եւ այսպէս կը տեսնուի թագաւոր մը Անի , թագաւոր մը Կարս , թագաւոր մը Աղթամար , թագաւոր մը Սիւնեաց երկիրը , չորս հատ թագաւոր անկախ իրարմէ եւ ամենապատրաստ հարկատու եւ հպատակ առաջին օտար աւաղակապետին :

Ասկից աւելի կատարեալ օրինակ մը « ապակեդրոնացման » ո՛ր կրնանք գտնել : Մեր պատմիչները թէ որ այդ բառը գիտնային , ան ատեն կրնային իմանալ թէ իրենց նզոված անմիաբանութիւնը հետեւանք էր այդ « ապակեդրոնացման » :

Ո՛վ որ ուսնի քիչ մը Գաղղիոյ պատմութիւնը , կը տեսնէ թէ ի՛նչ զփուարութիւններով այդ աւատական իշխանութիւնը կըցեր են տկարացնել ու անհետացնել Գաղղիոյ թագաւորաց երեւելիները , մանաւանդ Լուի ԺԱ. Լուի ԺԳ. (այսինքն Ռիչլիէօ) եւ Լուի ԺԳ. եւ վերջապէս այդ բաժանմանց հետքը ջնջելու համար Գաղղիոյ մեծ յեղափոխութիւնը պարտաւորեր է նահանգները ջնջելու եւ հիմկու գաւառները հիմնելու : Եւ ասոնք ի՞նչու.— կեդրոնացնելու համար երկիրը , զօրացնելու համար ազգը ընդդէմ օտարին , որպէս զի Պուռլիօնի դուքսը , որ Հայ Սիւնեաց նախարարին կրնար բաղդատուիլ , եւ Նորմանտիոյ դուքսը , որ Արծրունեանց նախարարին հետ կրնար մրցիլ , չեւին միաբանելու Գերմանիոյ կայսեր կամ Սպանիոյ թագաւորին կամ Արաբացի Սմիրային . կամ Բիւզանդիոյ կայսեր հետ՝ ռոմակոխ ընելու համար կեդրոնը , որուն անունը Անի էր կամ Փարիզ :

Ահա Հայոց պատմութիւնը ինչ որ մեզի , օտար պատմութեան հետ բաղդատելով , կը սորվե-

ցրնէ . եւ ապակեղրոնացում քարոզողները , թո՛ղ կարգան Բագրատունեաց հարստութեան ժամանակի ղէպքերը եւ մխիթարուին տեսնելով գործադրուած այս դրութիւնը ամբողջապէս . վասն զի հոն յայտնի կը տեսնուի կեղրոնը շարունակ օր օրի տկարացած , եւ երկաթեայ մարդը Սշոտ , յուսահատ՝ Սեւանայ կղզին կը պարտաւորի սահման ընել իւր թագաւորութեան : Իսկ այդ նախարարութիւնը որ այդչափ աղատութիւն կը վայելէին ի՞նչ բարեկարգութեամբ իրենց մասնաւոր երկիրներն կը զարգարէին . հարցուցէք պատմութեան . Խորենացի , Եղիշէ , Փարպեցի , Յ. կաթուղիկոս , Լաստիվերեցի ձեզի կը պատմեն՝ թէ որ ասոնց ողբերը քան թէ պատմութիւնը բաւական համբերութիւն ունիք կարդալու : Ապակեղրոնացման վերջի բառը , վերջի եզրակացութիւնը , ետութիւնը կամ անձնապաշտութիւնն է . եւ անկից բարիք յուսալ , անկից բարոյական օգուտ սպասել ժողովրդեան , անկից նիւթական յառաջադիմութիւն ակնուենել տղայութիւն է : Անոր համար ալ պէտք էր որ Նախախնամութիւնը բարոյական իշխանութիւն մը հաներ խեղճ Հայոց ազգին համար . իշխանութիւն մը թէպէտ բարոյական , բայց կանոնաւոր դասակարգութեամբը ժողովրդեան ներքին եւ արտաքին բռնութիւններէ առած հարուածներուն զարման մը ըլլար :

Ի՞նչ էր այս բարոյական իշխանութիւնը , որ իր սխալմանց , իւր թերութեանց , իւր յանցանաց եւ նաեւ ոճիրներուն մէջ մեծամեծ ծառայութիւններ պիտի ընէր ազգին եւ վերջը Նոյայ տապանը պիտի ըլլար ապագային մէջ :

Ե Կ Ե Ղ Ե Յ Ա Կ Ա Ն Ի Շ Խ Ա Ն Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ը

Նորա բարեկարգութիւններէն կիմանանք ժողովրդեան բարբորոտական վիճակին ծանրութիւնը , որ հասարակաց օգտին եւ թշուառութեանց խնամող մը չկար : Վասն զի ազնուականը երբ իւր արիւնը չի պղտորելու համար , եւ իր հնաւանդ իրաւանց պակասութիւն մը չի բերելու համար քաշուած իր պալատներուն եւ ամրոցներուն մէջ ամուսնութեանց սահմանը կամփոփէ , այդ սուրբ իշխանութիւնն է որ գոռոզութեան պատնէշներն կ'իջեցնէ՝ մեծաւոր ազգականաց ամուսնութիւնը արգիլելով : Երբ աղքատը՝ բորոտ , քոստտ , կալ , կոյր , քաղաքներէ եւ գիւղերէ կը հալածուի եւ գլուխ դնելու տեղ մը չունի՝ ուրկանոց , անկեւանոց , հիւանդանոց , աղքատանոց շինողը նոյն իշխանութիւնն է : Երբ որբը , այրին , անաէր անխընամ՝ մոլութեանց զոհ կը մասնուին , ինքն է զարձեալ որ որբանոցներ եւ այրիանոցներ կը շինէ : Երբ հիւր եւ օտար բացօդեայ եւ անբնակարան կը մնան , ինքն է որ հիւրանոց կը շինէ գիւղերու եւ քաղաքներու մէջ :

Եւ ահա այս Եկեղեցական իշխանութիւնը , բարոյական իշխանութիւն մը բոլորովին , որ կեղրոնական իշխանութեան մը ձեւ կ'առնէ ազգին մէջ , կեղրոնական իշխանութիւն մը իւր դասակարգութեամբը , եւ հայրական իշխանութիւն մը բարեխնամութեամբ , եւ անոր համար ալ տեսաւ մորմոք աչքերով որ իր առջեւէն կը սահէին կերթային երազի պէս այն զօրութիւնները որ Արշակունի , Բագրատունի , Արծրունի , Սիւնի եւ Ռուբինեան կ'ան-

ուանէին . վասն զի բարոյական զօրութիւն մը չու-
նենայլէ զատ չգիտցան նաեւ կեդրոնական զօրու-
թիւն մը ըլլալ . չ'ունեցան Գաղղիացւոց պէս սրա-
տես մարդիկ որ կարենային անկարողութենէ ա-
զատել կեդրոնական իշխանութիւնը . զոր ապա-
կեդրոնացումը ջլատեր է : Եւ աս բարոյական իշ-
խանութիւնը չէ թէ միայն իրեններուն գլորիւը
տեսաւ՝ այլ նաեւ վկայ եղաւ Սասանեանց , Հռոմ-
մոց , Սելճուղեանց , Արաբացւոց ինքնակալութեանց
կործանմանը . երբ ինք տկար եղեզ , հինաւուրց
կաղնիներէ հզօրացոյն՝ դեռ այսօր երեք մեծամեծ
ինքնակալութեանց որոտմանց մէջ անշէջ մօրմե-
նին է եւ լոյս՝ իր ցան եւ ցիր ժողովրդոց :

Հայ ազգին պատմութեան մէջ « ապակեդրո-
նացումը » տեսնելէն վերջը , դանք բառին վրայ
որ Ասիացի մարդու մտքէն չէ անցեր , եւ որ զար-
մանալին է՝ ասկէց քառասուն տարի առաջ Եւրո-
պացւոց մը մտքէն նաեւ չէ անցեր : Ուսկից ուրեմն
աս բառը հնարուեր եւ յայտնուեր է :

Գաղղիա Նաբոլէոն մեծին օրը կեդրոնական իշ-
խանութիւնը ան աստիճանի զօրացաւ , եւ աս
արտաքոյ կարգի զինուորը , որ բոլոր աշխարհքիս
զօրութեանցը հետ պատերազմելու պարտաւորուած
էր , այնպիսի խիստ դասակարգութիւն մը հաստա-
տել հարկադրեցաւ , որ բոլոր Գաղղիոց գաւառներ
ըը կառավարութեան հետ այնպիսի կապանքներով
կապեց , որով իր բացարձակ հրամանը քանի մը օ-
րուան մէջ բանակներ եւ հանդերձանք կը կազմէր
եւ զանազան կողմերէ ուզած սահմանագլուխը կ'ուղ-
ղեր . իր երկրին ամեն կողմը լուծիւնը ընդհա-
նուր օրէնք էր որ իր որոտալից ձայնը արգելք չի

գտնար , օրէնքներ եւ սովորութիւններ իր կամքը
եւ իր փափաքը կ'օրինակէին . քահանայն՝ դատա-
ւորը , ուսուցիչը , ուսումնականը , վաճառականը ,
զինուորը եւ նաւաստին երկրին մէկ ծայրէն միւսը
իր ակնարկութիւնը գուշակել եւ իր կամքը փու-
թով 'ի գործ գնել կը ջանային եւ այն ահաղին մե-
քենային , զոր Գաղղիա կ'անուանեն եւ որուն այն
անխեներուն եւ ճախարակներուն կեդրոնը ինքը
կայսրն էր , եւ որուն այս կարգադրութիւնը որ
զօրութիւն էր ազգին համար՝ պահեցին իրեն յա-
ջորդող ամեն կառավարութիւնք եւ թերեւս աւելի
ալ կատարելագործեցին հեռագիրներու , երկաթու-
գիներու , շոգենաւներու գիւտերով : Ահա պատ-
ճառը որ « կեդրոնացում » բառը ծնաւ : Եւ աս բառն
է ահա՝ որ հիմայ կ'որդեգրեն ոմանք , բողոքելու հա-
մար ընդդէմ կեդրոնացման մը , որ մեր տկար աչ-
քերը չեն կրնար զօրել եւ որոշել , եւ զոր ստեղ-
ծել պէտք կը կարծենք թէ որ չ'կայ :

Քննենք ուրեմն , թէ ո՞ր է աս կեդրոնացու-
մը , ինչ է իրեն զօրութիւնը եւ մինչեւ ո՞ր կը
հասնին իր վնասները :

Նախ այնպէս կերեւնայ թէ աս կեդրոնական
զօրութիւնը , Պատրիարքական իշխանութիւնը եւ
Վարչութեան խորհուրդը պիտի ըլլան . բայց այն-
պէս չէ , այլ ընդհանուր ժողովը ինքն է եւ եր-
կուքնալ բոլորովին անկից կախուած են . վասն
զի անոնց չի կրցածը ինք միայն կը վճռէ : Այս
ընդհանուր ժողովը ինքն է որ Օսմանեան տէրու-
թեան հպատակ Հայոց բոլորին ալ երեսփոխանա-
կան ժողովքն է . այսինքն թէ եկեղեցական , թէ

գաւառական եւ թէ Կոստանդնուպօլսոյ երեսիս-
խաններէն կազմուած եւ որուն « պաշտօնն է Պատ-
« րիարքը , Կաթուղիկոսը եւ ազգին գլխաւ որ պաշ-
« տօնատէրները , եւ Կրօնական ու Քաղաքական
« ժողովոց անդամները ընարել , ազգային ժողովոց
« Վարչութեան հսկողութիւն ընել , սոյն ժողովե-
« բուն վերաբերեալ , բայց իրենց ձեռնհասութե-
« նէն վեր համարուած գործերը որոշել եւ վճռել
« եւ Ազգային Սահմանագրութիւնը անխախտ պա-
« հել » : (Սահ. Յօդ. 60 եր. 39) :

Եւ գիտնալու բան է որ այսպիսի ամենակա-
րող ժողովք մը , չիկայ եւ ոչ մէկ ազգի մը սահ-
մանագրութեան մէջ . ոչ Անգղիա , ոչ Ամերիկա ,
ոչ Զուիցցերի : Ամեն սահմանագրութիւն՝ վարչու-
թիւն մը ունի՝ որուն թեւերը քիչ շատ ազատ են
գործելու համար , եւ միայն հաշիւ մը տալու պար-
տաւորութիւն ունի ազգին՝ այսինքն ազգէն ընտ-
րեալ ընդհանուր ժողովքի մը : Ընդհակառակն այս
Ընդհանուր ժողովքը ինք կ'ընտրէ , ինք կը դատէ ,
ինք հաշիւ կը պահանջէ եւ ինք երբ որ ուզէ կ'որոշէ
եւ կը գործէ : Եւ ինք բոլոր ազգին ընտրածը ըլ-
լալով , ազգը ինք կրնայ համարուիլ : Երեն կեդ-
րոնացումը ազգին իրեն կեդրոնացումն կրնայ հա-
մարուիլ : Բայց դիտեցէք այս կեդրոնացումը , ուր
գաւառական երեսփոխաններ նստած են , ուր երբ
իրենց գաւառին շահը պահանջէ հզօր ձայն մը կըր-
նան լսեցնել , ուր իրենց գաւառական ժողովե-
բուն վճիռները կրնան իմացնել : Երէք ասոնց վրայ
հասարակութիւնը որ ներկայ է Նիստերուն , օրա-
գիրները որ ներկայ են խմբագիրներով , բոլոր ազ-

գին դատաստանը որ Լւրաքանչիւր ժողովքի հրա-
տարակութիւնքը ձեռքը՝ կը դատէ երեսփոխանը ,
ժողովքը եւ իր վճիռները :

Այս ժողովքին դէմ ապակեդրոնացում խնդ-
րել՝ ազգին ինքզինքնին դէմ խնդրել մեզի կերե-
ւայ :

Բայց ապակեդրոնացման դրութեան կողմնա-
կիցները մոռնալով այս ընդհանուր ժողովքին կա-
րողութիւնը , մոռնալով սահմանագրութիւնը կը-
սեն : (1)

« Պատրիարքը՝ բոլոր ազգին յախտեան յնաս
տալիք ստորագրութիւն կամ խոստում մը կրնայ
տալ Բ. Դրան , եւ ազգը չի կրնար այդ խոստումը
ետ դարձնել » . Եւ ինչպէս չեն տեսներ որ Պատ-
րիարքը չի կրնար ոչ այդ ստորագրութիւնը տալ ,
եւ որ աւելին է՝ թէ որ տայ ալ , Բարձրագոյն
Դուռը չ'ուզեր ընդունիլ այդպիսի անպիտան ստո-
րագրութիւն մը , որ գիտէ թէ բանի մը չի ծա-
ռայեր . վասն զի լաւ գիտէ թէ իրմէ հաստատեալ
սահմանագրութիւնը կը պատուիրէ յայտնի թէ
« ժողովոց մէջ որոշուած գործոց վրայ Պատրիար-
« քին (թագրիւնները) եւ կամ ուրիշ պաշտօնական
« գրութիւնները վաւերական եւ գործադրելի չ'են
« կրնար ըլլալ եթէ որոշող ժողովոյն կողմէն ալ
« կնքեալ եւ ստորագրեալ չ'ըլլան » :

Պատրիարքը ուրեմն առանց ժողովոց չի կրնա-
լով ընել դաւաճանութիւն մը՝ Ընդհանուր ժողովէն
ընտրուած ժողովներն ալ պէտք է իրեն կամակից
ըլլան որպէս զի յաջողին , եւ աս ալ ինչ չափ որ

(1) Օրագիր Թիւ 526

ապակեղործնացման կողմնակից ըլլայ մէկը պէտք է ընդունի թէ անկարելիութեան կը մօտենայ : Իսկ թէ որ յանկարծ տեսնուի օր մը , որ բոլոր ազգէն ընտրուած ընդհանուր ժողովք մը եւ անկէջ ընտրուած պատրիարք մը պիտի միաբանին 'ի վնաս ազգին խոստում եւ ստորագրութիւն տալու , ըսել կըլլայ թէ արդէն այդ ազգը ապականութեան վերջի աստիճանը հասած է , եւ անոր մահուան դատակնիքը տրուած է Նախախնամութենէն :

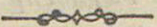
Պէտք է յիշել կեղործին ազդեցութիւնը դատարակութեան վրայ . ուր են իր համալսարանները , ուր դասագիրքները , ուր իր վկայականներով ճոխացեալ դասատուներն ու վարժապետները : Հոս մայրաքաղաքիս մէջ Պատրիարքարանին չըջակայքը ամեն օր կը տեսնենք Հայաստանեայց եկեղեցւոյ քաղմաթիւ զաւակները ամեն տեսակ օտարահաւատ դպրոցներու մէջ հրահանգեալ , եւ կեղործնը ոչ կը տեսնէ եւ ոչ կը խառնուի . ըսել է թէ կատարեալ եւ մանաւանդ չափազանց ազատութիւն ալ տրուած է կեղործին կողմէն , եւ պատճառը վասն զի նա անուամբ միայն է կեղործն :

Զրուցենք քանի մը խօսք ալ դաւառներուն համար եւ վերջացնենք :

Ապակեղործնացումը անոնց համար կաշխատի , որպէս զի սեղմուած կեղործին ազդեցութենէն չարգիլուին իրենց թեւերը արձակ յառաջադիմելէն . քայց ուր է կեղործին ազդեցութիւնը դաւառին վրայ : Գաւառը ինք կընտրէ եւ ունի « թաղական խորհուրդներ , թաղական ստակ , թաղական դիւանատուն , կրօնական եւ քաղաքական ժողովներ դաւառական սնտուկ , դաւառական դիւանատուն » :

Իսկ թէ որ դանազան գաւառներ ասոնք չեն հաստատած , յանցանքը Պատրիարքարանին չէ , այլ գաւառաց անհոգութեան , կամ տգիտութեան որ սահմանադրութիւն չեն կարդար կամ չեն կրնար հասկնալ : Եւ կամ թերեւս սահմանադրութեան , որ գաւառաց եւ կեղործին մէջ բաւական կապ չէ հաստատած . բաւական կապ համարենք երբ առաջնորդի ընտրութիւնը դաւառական ընդհանուր ժողովքը կընէ եւ « Պատրիարքը կեղործնական վարչութեան , խառն ժողովոյ համահաճութեամբը կ'անուանէ զԱռաջնորդը » (Սահ. Յօդ. 97 երես 33) Եւ այսպիսի սահմանադրութենէ մը ծնած իշխանութեան դէմ ապակեղործնացում խնդրել , քակուումն եւ լուծումն խնդրել է Պատրիարքարանի մը որ եւ ոչ Առաջնորդի մը ընտրութեան փոքրիկ իրաւունքը ունի :

Ինչ որ այս մեր գրութեան սկիզբը ըսինք անցեալին համար , նոյնը կը կրկնենք ներկային համար եւ կը վերջացնենք . Հայ ազգին օգտին համար պէտք է չէ թէ միայն ապակեղործնացումը բառարանի մէջ չ'ընդունիլ , Ազգային ժողովներու մէջ չի հնչել , այլ նաեւ գաղափարը բոլորովին վտարել իրրեւ յնասակար , եւ ջանալ ամեն կերպով ընտրութեանց կանոնները կատարելագործել եւ կեղործնը զօրացնել , ազգային պաշտօնատեսարքը վարձատրել եւ ապա իրենց պաշտօնին խստիւ համար պահանջել , եւ ան ատեն միայն կարելի է յուսալ , որ Հայ ազգը իր ընկերակից ազգաց մէջ արժանաւոր եւ պատկառելի դիրք կարենայ առնուլ :

ԱԼԻ ՓԱՇԱ ԵՒ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԽՆԴԻՐ

Ալի փաշային մահը առիթ եղաւ եւ ընդարձակ նիւթ մատակարարեց օտար լրագրաց նորէն Արեւելեան յաւիտենական ինդրոյն վրայ խօսելու, մօտալուտ անվերջանալի խառնաշփոթութիւնք գուշակելու եւ վերջապէս Օսմանեան կայսրութիւնը տխուր գոյներու ներքեւ ցուցնելու։
(Լա Թիւրքի 4 Հոկտ. 1871)

Գրեթէ եօթանասուն տարի կայ, եւ ինչ երկայն տարիներ, ինչ լեցուն տարիներ պատմութեան համար, մտածող մարդկութեան համար, որ երկու մեծ ինքնակալներ, աննշան եւ պզտի քաղաք մը նշանաւոր կրնէին, դաշնադրութիւն մը կը հաստատէին 'ի Թիւրիթ, դաշնադրութիւն մը՝ որ հարիւր հազար մարդկային զոհերով կը նուիրագործուէր, եւ ոչ միայն Եւրոպիոյ տէրութեանց օրէնքներ կուտար, գահեր՝ թապեր կը պարգեւեր եւ կը խորտակէր, այլ իր դադանի յօդուածներովը մինչեւ Հընդկաստանի ժողովրդոց բաղբը կ'որոշէր, եւ այն ատեն ծովերու միմիայն թագաւորն եղող զԱնգղիա կը սարսեցնէր, երբ աշխարհքիս իշխանաց երակներուն մէջ մահուան սարսուռը կը քայլէր, եւ կարելի է զրուցել թէ ընդհանուր մարդկութիւնը երկնային

Նախախնամութեան զանոյքը 'ի Թիւրիթ կը հաւտար։ Եւ այս կարծեցեալ. Նախախնամութիւնը՝ անձնաւորեալ 'ի Նարոլէոն եւ յԱղեքսանդր, տեօեր, կըշռեր, որոշեր էր թէ Օսմանեան տէրութիւնը՝ փտտած որդնոտած՝ ալ ապրանաց չ'էր, եւ թէ զայն պէտք էր բաժնել 'ի մէջ Գաղղիական եւ Ռուսական կայսրութեանց։ Աշխարհագրական տախտակը առ ջեւնին, այս երկու ինքնակալները սահմաններ կորոշէին, եւ իւրաքանչիւր ոք իրեն բաժինը կառնէր, երբ Կոստանդնուպօլսոյ առջեւ պարտաւորեցան երկայն հանդիստ մը առնուլ։ Այսպէս կը պատմէ մեզի Թիւէո, պատմիչ առաջին կայսրութեան, եւ հիմայ յաջորդ երկրորդ կայսրութեան Գաղղիոյ։

Մէկզի առնելով զանազան մեծ հեղինակաց եւ պետական մարդկան կարծիքները՝ որ 1807 էն առաջ այս երկրիս վրայ իրենց մտածութիւններն ու փափաքները յայաներ են, բուն Արեւելեան խընդրոյն պաշտօնական ծագումը 'ի Թիւրիթ կրնանք դընել առանց տատամսելու, եւ միանգամայն զարմանալ՝ երբ աչքերնիս ձգենք այն օրէն մինչեւ այսօր աշխարհքիս յեզափոխութեան վրայ, եւ հարցնել թէ ինչ կերպով վերջացան Նաբոլէոն մեծն. Գաղղիոյ կրկին ինքնակալութիւքը, Պուրպոնի եւ Օսլէանի ցեղերուն թագաւորութիւնքը, քառասուն եւ ութի հասարակապետութիւնը, եւ վերջը վերջը Գաղղիոյ սահմաններուն անապին ընդարձակութենէ մը ամփոփումը, Դտալիոյ մէջ ինկած եւ ելած մաշնըր ու խօշոր թագաւորական ցեղերուն անկումներն ու կանգու մներն, նոյնպէս եւ աւելի ի՞նչ էին, ի՞նչ եղան եւ ինչպէս փոխուած են Գերմանիոյ քառասունի չափ մեծ եւ պզտիկ իշխանութիւնները,

եւ մանաւանդ ի՛նչ կերպարանայ տարբերութիւն Աւսարիոյ եւ Բրուսիոյ վրայ :

Եւ թէ որ միայն թագաւորական յեղերու եւ աշխարհագրական սահմանայ փոփոխութիւնք եղած ըլլային, դարձեալ զարմանքնիս չափաւորէինք . բայց սահմանադրութեանց եւ կարգադրութեանց կենսական փոփոխութիւնները մարդուս միտքը կը զարմացնեն, անսանձ ազատութեանց անսահման իշխանութիւնք կը յաջորդեն, եւ բռնաւորութիւնը քսամենելի կը տեսնուի թէ վարէն եւ թէ վերէն :

Ուստի անոնց որ Արեւելեան խնդրոյն վրայ կ'ըզազին, չենք կրնար իրաւամբ հարցնել թէ, Արեւելեան խնդիր մը թէ որ կայ, ինչո՞ւ Արեւմտեան խնդիր մը չիկայ, ինչո՞ւ Հիւսիսային խնդիր մը չի կայ, ինչո՞ւ Հարաւային խնդիր մը չիկայ . միթէ Արեւելքէն միայն ամեն բան պէտք է ծնանիլ :

Երբ մեք ալ դեռ աղայ էինք եւ մեծ համարում մը ունէինք կառավարող քաղաքակրթութեան եւ անոր նախատեսութեան վրայ, միայն Արեւելեան խնդրոյ կը հաւատայինք . բայց երբոր տեսանք պատմութիւնը եւ խորհրդածել սկսանք, իմացանք թէ խնդիրները շատ են . երբ տեսանք թէ փառաւոր վէրնիճներու տակ ի՛նչ փտտած եւ որգնտաած շէնքեր կը գտնուին, ի՛նչ ամուր եւ հաստատուն կարծուած հիմնարկութիւնք, որպիսի՞ գլորդմամբ կիլնային, ի՛նչ զօրաւոր կարծեցեալ դարաւոր ազգութիւնք, ի՛նչպէս պատառ պատառ կը թափէին, Աւսարիոյ Տէրութեան հետ՝ Մէթերնիքի սկեպտիկեան հաւատքը թողուցինք, եւ Թայէնանի հետ միայն վայրկենական յաջողութեանց երկրպագութեան

չի կարենալով իջնել, ըսինք թէ կայ Թագաւոր մը՝ որուն աներեւոյթ ձեռքը կը կառավարէ ամեն բան եւ Անոր է յարուցանել Գաղղիական խնդիր մը, ինչպէս յարոյց Անգղիական խնդիր մը՝ ի Հնդկաստան, եւ կրնայ յարուցանել նաեւ Քանատայի եւ բուն Բրիտանական կղզեաց մէջ : Անոր է յարուցանել Գերմանական խնդիր մը, Սպանիական խնդիր մը, նաեւ Ռուսական խնդիր մը Ռուսիոյ կեդրոնին մէջ : Մենք կրնայինք հաւատալ մարդկային իմաստութեան որ աշխարհիս վիճակը կը գուշակէր եւ որուն աչքերն ապագային մատախուղներուն մէջ կը թափանձէին, թէ որ քանի մը օր առաջ բոլոր Եւրոպա ակնկառոյց եւ հլու չտեսնէինք այնպիսի մարդու մը՝ որ ոչ զինուոր էր իր հօրեղբորը պէս, ոչ բազմամուտ անձ մը . Լուի ԺԷի պէս, ոչ քաղաքագէտ մը . Լուի Յիլբրի պէս, ոչ բանաստեղծ մը . Լամարթինի պէս, ոչ պատմաբան ճարտարախօս մը . Թիէռի պէս . այլ դաւադիր մը, բանաքաղ մը, դատապարտեալ կալանաւոր մը, մարգասպան մը, որ միշտ զարմանք պիտի պատճառէ պատմութեան մէջ ապագայ սերունդներուն, երբ պատմութիւնը իրենց զրուցէ թէ 1851էն մինչեւ 1870 Գաղղիոյ վրայ Նաբոլէոն Գ. կը թագաւորէր, թէ որ ապագայ դարերու բնակիչքը մեր ժամանակիցներէն քիչ մը աւելի համեստ ըլլան եւ քիչիճիկ մը առաքինութեան սկզբունք ունենան, որ թերեւս կարելի է, եւ թէ որ կալիբուլաներ եւ Ներոններ անցեալին մէջ թագաւորական աթոռոց վրայ նստած չըլլային :

Քաղաքագէտ գուշակներու ըսինք թէ չենք

հաւատար եւ պատճառը զրուցեցինք, բայց պէտք է աւելցնենք թէ անտեսագէտներու ալ չենք հաւատար, վասն զի իրենց հաշիւները շատ պղտոր են, եւ պատճառը որ հազիւ թէ Քաղաքական տնտեսութիւնը խանձարուրներէն ելած աշխարհքի կը քարոզէր թէ ասկէց վերջը պատերազմ չի կըրնար ըլլալ, թէ այս մնայուն բանականները 200, 300, 400 հազար հոգիներով ո՛ր եւ իցէ աշխարհք կրնան կործանել, եւ թէ մարդկանց փառասիրութեան պատերազմասէր թեւերն ալ կոտորեցան, եւ թէ ասկէց վերջը արհեստներով ձեռագործներով եւ վաճառականութեամբ ազգք եւ ազինք իրարու հետ պիտի մրցէին, եւ մեք ժողովուրդքս միամտութեամբ իրենց հաւատացինք, եւ վերջապէս հիմայ կը տեսնենք որ չէ թէ հարիւր հազար հոգիներու բանակներ, այլ միլիոններով մարդկանց բանակներ կատարելագործեալ զէնքերով կը պատերազմին, աշխարհք տակն ու վրայ կըլլայ, եւ դարձեալ պետութիւնք իրենց փոխառութիւնները կընեն եւ կը յաջողին, թէպէտ եւ իրենց պատերազմի տուգանքին վճարելիք ոսկին Քսերքսէսի նաւատորմիդը բաւական չ'ըլլայ տեղէ տեղ փոխադրելու:

Ուրեմն իրաւունք է որ մեր դարուն մարդը չի հաւտայ ժամանակիս մարգարէներուն, թէ քաղաքագէտ մարդ ըլլան թէ անտեսական: Մեք ալ չենք կրնար ուրեմն Արեւելեան խնդրոյ մը հաւատալ,

Բայց աշխարհիս կործանմանը կը հաւտանք. կը հաւտանք որ ամեն երկիրներու մէջ քաղաքական պատերազմներ ըլլան, կառավարութիւնք պարտա-

ւորուին իրենց ժողովրդոց կէս մասը ըսպաննելու, միւս մէկ կէսը փոխադրելու յԱվիստիա, Քայան, Սիպերիա, Հիւսիսային եւ Հարաւային բեւեռներուն ծայրը, վերջը Սահառայի անապատները եւ աւազուտները, վասն զի Միջազգային ըսուած ընկերութիւնը՝ ի շնորհս բարոյականին որ կը տիրէ աշխարհքիս վրայ եւ ամեն կրօնք կըսպաննէ, ամեն օր զօրանալու վրայ է, եւ աս միջազգայնոց դադափարները յայտնի են ամենուն, վասն զի Խաղաղութեան ըսուած ժողովքներու մէջ նաեւ՝ իրենց աւազակ եւ կործանիչ դադափարները փարձր ՚ի գլուխ կը հռչակեն, եւ կը խոստանան գերեզմանաց խաղաղութիւնը աշխարհքիս բերելու:

Խնդիրը ուրեմն ոչ Արեւելեան՝ այլ համաշխարհական է, խնդիր մը՝ որ ամենուն կենաց, ընտանեաց, կրօնքին, ստացուածքին, եւ ուրիշ ինչ որ սուրբ եւ սիրելի կայ՝ եւ անոնց ամենուն կըսպանոյ: Եւ աս սպաննալիքը, մարդ մը որ իր արտաքոյ կարգի դիրքին համար ամենէն աւելի լաւ կրնայ դատել, Մաձձինի, ամենէն աղէկ կը տեսնէ եւ կը գուշակէ վտանգը. եւ երբ Մաձձինի կը վախնայ, մեզի անկ է զարհուրիլ:

Ի՞նչ պիտի ընեն ուրեմն աշխարհքիս իշխանները, քանի մը թիզ հողու համար իրարու հետ կռիւ պիտի ընեն, երբ ամենուն գլխուն վրայ փոթորկալից սեւ ամպերը կը դիզուին, երբ գետինը ամենուն ոտից ներքեւ կը սասանի: Շատ կարելի է Մարդուս բնութիւնը այսպէս եղած է միշտ. մարդ քաղաքականացեալ կամ ոչ՝ միշտ իր եղբորը հետ այնպէս վարուած է՝ ինչպէս աշխարհիս առջի օրէն:

վարուեցաւ Կայեն իր եղբօրը Արելի հետ :

Կը մնայ մեզի քննել թէ ինչո՞ւ Արեւելեան խնդիրն Ալի փաշային մահուանէն կը ծաղի . միթէ Օսմանիոյ հոգին Ալի փաշային հոգւոյն հետ կապուած էր , կամ Ալի փաշայն չափ մեծ մարդ էր , որուն շուքը քանի մը տարիներ կրցեր էր ծածկել այս մեծ ու ծանր խնդիրը՝ որ զԵւրոպա կը դողացնէ :

Ալի փաշա՝ իր թողաւորին վստահութեանը արժանի պաշտօնեայ մըն էր . սրամիտ , նուրբ քաղաքավար , իր երկրին օգուտը ձանչցող , կրօնասէր եւ ժամանակիս Քաղղիական քաղաքագիտաց իր գրչովը գերազանց եղողներուն մէկն ըլլալը՝ Քաղղիացիք իրենք վկայեցին : Այս կատարելութիւններն իր երկրին բարձր եւ օգտակար մարդիկներէն մէկն ըլլալը կը յայտնէին , բայց անդիւտ եւ անըսելիւտ մարդ մը չէին բներ զինքը , ոչ ալ բնականապէս երկրին վերկութեան անհրաժեշտ անձ մը կը համարուէր :

Մեծ եւ ընդարձակ հանձարով սրտով եւ ճշմարիտ հայրենասիրութեան հոգւով եւ իր թաղաւորին կատարեալ հաւատարիմ պաշտօնեայ մը՝ պէտք էր եւ պարտաւոր էր որ երկրին մէջ զերիտասարդութիւնը , եւ ինչ հանձար , ինչ բարձր կատարելութիւն որ կար՝ փոտուեր , գտնէր , տածէր , գրգռուէր , առաջ բերէր եւ օգտակար ընէր : Պէտք էր որ իրեն սրամիտ փորձառութեամբ անոր առաջնորդը ըլլար , խորհրդականը ըլլար , հայրը ըլլար , եւ երիտասարդութիւնն ալ անոր խնամակալ ձեռքը կողմնացոյց ունենալով վստահ քաջակերուած հայրենեաց յստաջգիտութեան ճամբուն մէջ քայլեր

անսայթաք : Բայց դժբաղդաբար այսպէս չեղաւ : Մարդէ աղքատ երկիր մը տխուր աչքով տեսաւ իր օրով , յոյսը՝ երիտասարդութիւնը՝ որ խըրտեցաւ , մոլորեցաւ , եւ փոխանակ բարեկամութեան եւ ներողութեան ողի իրմէ յուսալու՝ հալածանաց սպասեց , եւ օտար երկրի հացին հետ ջափըցաւ իրեն ատելութեան եւ դառնութեան գաղափարներ այն անձին դէմ՝ որ քիչ մը աւելի ազնուական հոգւով կրնան իրեն օրհնութիւն եւ աշխարհքին ալ օգուտ ժառանգել :

Իր օրովը տեսնուեցաւ , որ տաղանդաւոր եւ անշահատէր անձինք՝ այսպիսի ժամանակի մը մէջ թէ որ պաշտօնով երկրէն հեռի սահմանագլուխները չէին երթար , իրենց տուները քաշուած՝ աղոց դասատետր պատրաստելով ժամանակնին կ'անցունէին , կամ 'ի զրպարտութեանց ազատ ըլլալու համար իրրեւ չնորհք գաւառներու մէջ աննշան պաշտօնով մը ինքզինքնին կը ծածկէին : Քանի քանի անգամ դատաստարանները կարգի մը բերելու համար , իր տիրոջը հրամանէն բռնագատուած , որ ճայնը միշտ արդարութեան համար բարձրացուցած է , չի կրցաւ որոշմունք մը տալ , չի կրցաւ սահմանադրել . եւ ինչո՞ւ .— վասն զի կասկածոտ բնութեան մը՝ ապօրինաւոր վարմունք հարկաւոր էր . Եւրոպական ոստիկանութիւն մը խուճք խուճք լրտեսներով կրցաւ գոյանալ , բայց իրաւարար դատամարաններ ուշացան հաստատուիլ :

Կրօնասէր մարդ ինք , եւ թէպէտ իր բարձր հանձարով եւ պաշտօնով կարելի չէր որ կրօնամոլ ըլլար , բայց երկրին բոլոր Քրիստոնեայ հպատակք այնպէս կը հաւտային որ դրականապէս իրենց դէմ

լուիկ ատելութիւն մը կը սուսնուցանէր Մեծ. Եպարքոսը: Մեք չենք հաւատար ժողովրդեան հետ այդպիսի անօգուտ եւ մլասակար գողտիտիւններու՝ իրեն եւ իր յիշատակին համար, ինչպէս զրուցեցինք, բայց Պուլզարաց 11 տարի ամբողջ դատաստանին ձրգ-ձրզիլը, որուն օգուտը անիրաւութեան մը կամակից ընել էր Բարձրագոյն Դուռը. Հայոց Պատրիարքարանին ամբաւ եւ իրաւացի գանգատներն եւ ազերսագիրները շատ անգամ չիլսե՛նու չի տեսնելը՝ յօգուտ աւաղակ Քրդաց եւ 'ի մլաս արքունի գանձուն, չոմէակիանաց մէկ մարդու մը յափշտակող եւ անիրաւ իշխանութեան դէմ բողոքները արհամարհելն՝ 'ի մլաս սկզբունքին որ օտարը անուղղակի միջամուխ կընէ Տէրութեան ներքին գործոց՝ երկրին բնիկը հարստահարելով, մեզի այնպէս կը կարծեցնեն թէ նեղ գաղափարներ ունէր ինք, եւ տեսակ մը նախապաշարմունքէ շատ հեռու չէին իւր խորհուրդները ներքին կառավարութեան մասին: Կերեւայ թէ Մեթէրնիքի համբաւը՝ որուն քաղաքականութիւնը ազգութեանց միութիւնը կը տածէր, կարելի է մեր Ալի փաշային հանճարը գըրաւեց, եւ անոր օրինակին կը ձգտէր:

Հրահանգաց համար զինքը բոլորովին անհոգ չենք կրնար ամբաստանել. բայց ինչ աստիճան որ պէտք էր յառաջադիմել, ջանա՞ց արդեօք: Ի՞նչ գումար որ ոստիկանութեան լրտեսներուն շնորհուրեցաւ, ինչպէս որ համբաւը կը զրուցէ ի գայթակղութիւն ընդհանուր ժողովրդեան, թէ որ հըրահանգաց տեսչին տրուեր, յայտնի է թէ օգտակար պիտի ըլլար ժողովրդոց մտաւոր յառաջադիմութեան: Սուլթանիէ դպրոցը միայն ապագային

մէջ այս մասին իր համբաւը քիչ մը պայծառ պիտի պահէ:

Պաշտօնէից ընտրութեան մասին շնորհուրը թէ որ բաւական ազդեցութիւն չունենար, անշուշտ այսչափ փոփոխութեանց հանդիսատես չէինք ըլլար իր մահուանէն վերջը եւ պաշտօններ եւ ժողովներ՝ որ տէրութեան օգտին պիտի ծառայէին, չէին ամբաստանուէր հասարակաց կարծիքն իբրեւ խոնեալ անօգուտ անձինքներով:

Ալի փաշա, գեղեցիկ տաղանդ մը եղաւ իր զըրիչովը, խորունկ քաղաքավար մը եղաւ Տէրութեան իրաւունքներն ու անկախութիւնը պաշտպանելուն համար դեսպանական ժողովներու մէջ. բայց թէ որ մեծ եւ բարձր հանճար մը ըլլար, Եւրոպիոյ կարճատես օրագիրներն Արեւելեան խնդրոյն ծագումը պէտք չէին տեսնել իր մահուամբը, եւ մեզի այնպէս կերեւայ, որ այդ խնդիրը մոռցրնելու եւ պարզելու համար անշարժութեան եւ խորունկ ու անիմանալի քաղաքականութեանց գիմնու հարկ չ'ունէր, վասն զի այս երկիրը, ինչպէս ամեն երկիր, բանի մը միայն եւ մէկ բանի մը միայն կը կարօտի, այն է Արդարութեան, եւ անոր մատակարարութեան լայն ընդարձակ եւ հզօր գործարութեան, եւ Ալի փաշա պէտք էր իմանալ անոր հարկաւորութիւնը, վասն զի մեծ եւ երկրին միմիայն ձայնը՝ Վեհափառ ինքնակալին ձայնը՝ քանի քանի անգամ իր պաշտօնէից դանի յիշեցուց եւ հըրամայեց, եւ ճշմարտութիւն մի է կրկնել մեծ մարդկանց հետ թէ՛ ուր որ արդարութիւն թագաւորաց գահակից է, հաստատուն են գահոյք եւ երջանիկ ժողովուրդք:

Մեծ պաշտօնատար մը , Քչ անունին արժանի ըլլալու համար . ապագային եւ պատմութեան գեղեցիկ անուն մը ձգելու համար , իր գործքերը պէտք է յիշուին : Յիշենք ուրեմն հոս Քոլպէոի գործքերը՝ ժողովելով Գաղղիացի հեղինակի մը գրութենէն , եւ տնտեսնք թէ հանճարեղ գործունեայ եւ հայրենասէր պաշտօնատար մը քսանուերկու տարուան մէջ ինչ ծառայութիւններ ըրաւ իր թագաւորին եւ հայրենեաց :

Գանձը պարապ առաւ եւ լեցուն ձգեց Քոլպէո :

Եկամուտները անկանոն , ծախքերը անկարգ էին . ծախքերը կարգաւորեց , մուտքը կանոնաւորեց :

Աղին գինը պակսեցուց :

Փոխառութեան սնտուկ մը հիմնեց վաշխը ընկճելու համար :

Գլխահարկը՝ որ ժողովրդեան մէկ մասին վրայ միայն կը ծանրանար , ՅՅէն ՅՅ միլիոնի իջեցուց , թէ եւ պատերազմը կը շարունակէր :

Պարաքը 32 միլիոնէն 32 միլիոնի իջեցուց :

Եկամուտը 89էն 113 միլիոնի հասնեց :

Ճամբայները եւ ջրանցքները շատցուց :

Ծովային քաղաքներու համար ապահովութեան ընդհանուր ժողով մը կազմեց :

Վաճառականութեան սենեակ մը կազմեց , ուր բանիբուն վաճառականները ժողովեց :

Տիւնքէր քաղաքը Անդղիայէն ծախու առաւ :

Հնդկաստանի ընկերութիւնը հիմնեց :

Քայան , Քանատա , եւ Մատակասկար դազթականութիւններ հաստատեց :

Արեւելքի վաճառականութիւնը ողելորեց :

Ճէզայի , ի , Թոււուղի եւ Կարապուլուսի ծովապատականութիւնը՝ որ ծովերը բռներ էին՝ սանձեց :

Գաղղիական ծովային զօրութիւնը կազդուրեց :

Պրէսթի , Թուլոնի , Ռոշֆորի նաւահանգիստները վերանորոգեց . Հաւրի եւ Տիւնքէրքի նաւահանգիստները զօրացուց . Լուվուայի նախանձոտ չարակամութեան եւ արդեւքներուն յաղթելով՝ սյնչափ աշխատութիւն եւ ջանք թափեց , որ նաւատորմին թիւը հարիւրի հասնելով , նաւաստեաց թիւը վաթսուն հազարի հասցնելով , Գաղղիական դրօշակը մինչեւ այն օրը հազիւ ճանչցուած ծովերու վրայ՝ օրէնսդիր ըրաւ ծովերու :

Հայելիներու գործատուները եւ Կոպլէնի գորգերու գործատուները հաստատեց :

Չուխայի եւ մետաքսի գործատուները քաջալերելու համար , տէրերէն ոմանց առանց շահու փոխ ստակ տուաւ , ոմանց ազնուականութեան պատիւներ շնորհեց :

Երեք Ակադեմիա 'ի Փարիզ , եւ մէկ 'ի Հոոմ հաստատեց :

Բուսաբանական պարտէզը ընդարձակեց . թագաւորական դրքատունը հարստացուց . աստղաբաշխական դիտանոցը շինեց . Լուվրի պալատը ամբողջացնելու գործը Բէրոյի յանձնեց :

Երկու յաղթական կամար շինել տուաւ , անկար գինուորաց ձմերոցը շինեց . Փարիզի սալայատակը եւ լուսաւորութիւնը՝ որ բնակչաց կը վերաբերէր , հասարակաց ծախիւք աւելի մաքուր կարգադրեց :

Երկրագործութիւնը քաջալերեց՝ հողին վրայի տուրքը թեթեւցնելով, կենդանեաց համրանքը արգասաւորելով, օրինաց գրաւող խստութիւնը նուազեցնելով, մարդկային կարողութենէն անդին եղած դժբաղդութեանց պատուհասը վերցնելով:

Իստաստանական կանոնները բարեկարգեց. եօթնեւտասներորդ դարուն գեղեցիկ հրովարտակները՝ որով արգարութեան հիմունքը կը հաստատուին բոլոր իւր թեղադրութեամբ եղան:

Եւ ասոնք ամենքը ըրաւ՝ երբ պաշտօնակից մը ունէր զլուվուա, որ թագաւորին պատերազմաւէր քնութիւնը կը գրգռէր, եւ որուն ազդեցութեան հետ կռուելու համար՝ ժամանակին կէսը զոհելու պարտաւորուած էր:

ԲԱՐՉՐԱՊԱՏԻՒ ՄԵԾ ԵՊԱՐԲՈՍ
ՄԱՀՄՈՒՏ ՓԱՇՍՅԻՆ
ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆԸ

Գրականութեան ճիւղերուն մէջ կառավարութեանց գրութիւնները իրենց յատուկ ոճ մը ունին սովորաբար, որ իրենց շարագրութեան գեղեցկութեամբ՝ իմաստներու վերացական եւ ողորկ դարձուածով՝ խօսուած նիւթերուն թեթեւ վրայէն անցնելով եւ միշտ խորը մանելու զգուշանալով առ երեւոյթ փայլ մը կուտան գրուածքին, եւ յափըշտակուած ընթերցողը՝ երբ թուղթը մէկդի կը դնէ եւ մտքին մէջ կարգացածէն բան մը կը փնտռէ, կը գտնէ քանի մը հարեւանցի խոստմունքներ՝ որ մէկը չեն պարտաւորէր, եւ ուրիշ ոչինչ:

Այսպիսի յուսատուր գրութեանց վրայ կանցնին օրեր, կանցնին ամիսներ, կանցնին տարիներ, եւ երկրին նոյն վիճակը շարունակելով, եւ տեսնելով աւերակները աւերակ, դանձը պարապ, պարտքը աւելցած, արգարութիւնը լքեալ, ժողովուրդը աղքատ՝ աղէտ՝ կրօնամոլ՝ լի ատելութեամբ կամ արհամարհանօք իր հայրենակցին համար, որուն եղբայր պիտի ըլլար սիրով, յիշողութիւն ունեցողը կը դառնայ ինքնիրեն եւ կրօն՝ ոչինչ:

Կերթան Բէշիտներ՝ Ֆուատներ՝ Ալիներ՝ ինաստուն՝ սրամիտ եւ հանձարեղ մարդիկ, ինչպէս աշխարհը բոլոր կը վկայէ, կը նայիս իրենց գործքին

վախճանը եւ արդեանց պղտիկութիւնը եւ իրենց ձգած հետքին վրայ, եւ կը տեսնես դարձեալ ուշիւնչ, ոչիւնչ, ոչիւնչ :

Եւ այս պէտք էր ըլլալ Օսմանեան Աէզիրիներուն բաղդը Քէօփրիւլիւներէն մինչեւ այսօր :

Առաջին անգամն է որ մեծ Աէզիրի գրութիւն մը կարգանք, որ որոշ համարձակ կը խօսի, երկրին վէրքերը՝ վիճակը՝ անպատրուակ կը բանայ կը տարածէ, դարմանները նոյնպէս առնթեր յայտնի կը դնէ . հոս գեղեցիկ գրութեանց դիմակը բան մը չի ծածկեր, եւ թուղթը որ ձեռքէդ կը թռչի կերթայ, մտքիդ մէջ տպաւորուած կը թողու՝ իր ստորագրութեան անբաժանելի կապուած՝ ինչ որ պէտք է եւ ինչ որ պիտի ընէ :

Ասպարէզը ընդարձակ է Օսմանիոյ երկրին համար, անոր՝ որ գիտէ Պետական մարդ ըլլալ . երկրին ընդարձակութիւնը՝ որ գրեթէ հին Հռոմէական կայսրութեան հետ կը մրցի իւր տարածութեամբը, ամբաւ եւ ամենաբեր արդասեաց եւ երջանկութեան ապագայ մը կը խոստանայ, միայն թէ կառավարողները գիտնան կառավարել : Ի՞նչ ողորմելի կէտեր են իւր աշխարհագրական տախտակին վրայ Մոսա, Խրիմ, Ախլցիսա, որոնց կորուստը նշանակութիւն չունի, վասն զի խորհրդածութեան եւ հոգեբու բան մը թէ կայ, ընդհանուր երկրին բարօշական եւ նիւթական վիճակն է, եւ կառավարողին զայն զգալ՝ դարմանը տեսնել՝ եւ գործադրութեան անդադաղ եւ անաչառ ձեռք զարնել, անսփրկութեան արշալոյսը :

Ահհափառ Սուլթանը իւր դահակալութեան օրէն մինչեւ այս օրս կրկին եւ կրկին արդարութեան

խոստացաւ . իւր պաշտօնատեարց պարտքն էր Նորա խոստմունքը կատարել, եւ անա կուգայ Մահմուտ փաշա ինքն ալ համոզուած թէ՛ այս երկրին մի միայն բարոյական կապը արդարութիւնն է . վասն զի երկրի մը բնակիչքը, երբ այսչափ այլասեռ՝ այլակիօն եւ այլալեզու ազգերէ կը կազմուին, թէ որ կնայ մը կայ զիրենք իրարու հետ կապելու, Արդարութիւնն է : Ուստի երբ Մեծ Աէզիրը կը զբողոցէ թէ « Գաւառական իշխանութիւնք փոխանակ « ամեն բանէ առաջ եւ բոլորովին Արդարութեան « հաւատար մատակարարութեան ուշադիր ըլլալու, « որ է հիմն ամեն բարոյական եւ նիւթական յոռա « ջադիմութեան, երկրորդական բաներու աւելի « զբաղեր են . . . » Եւ երբ քիչ մը վերջը այս նշանաւոր խօսքերը կ'աւելցնէ . « Գարձեալ կը կըրկ « նեմ, որ (այս գաւառական իշխանութիւնք) պէտք « է որ Արդարութեան հաւասար մատակարարու « թեան հիմանց վրայ ուղղեն իրենց ընթացքը, « հակեն ո՛ր եւ իցէ անձի բռնաբարութիւն չըլլալուն » « հասարակաց գործոց զանդաղութիւնը վերջացնեն « եւ ջանան մասնաւորապէս ձամբայներու ապա « հովութեանց հոգ տանելու », երկիրը ուրախալից ցնծութեամբ կը ծափահարէ : Եւ տէրութեան հրպատակ ազգաց հաւատարիմը՝ մտածողը՝ որ կուզէ հաւատալ եւ կը փափաքի նորա կենաց՝ փառաց եւ երջանիկ յարատեւութեան, առողջ յեղափոխութիւն կը նշմարէ ասոնց եւ յետագայ խօսքերուն վրայ . « Յայտնի է ակներեւ թէ տէրութեան բոլոր « ժողովուրդք, առանց խտրութեան սերունդի եւ « կրօնքի, հաւասար ըլլալով առաջի հայրախնամ

« սիրոյ վեհանձն ինքնակալին , հաւասարապէս ալ
 « պէտք է ինամուին , որպէս զի անցեալին նշմա-
 « րանքը՝ որ իրենց յարաբերութիւնքը կրնայ խոռ-
 « վել , բոլորովին անհետ ըլլան , մանաւանդ ի՛նչ
 « որ փոփոխակի նախանձու առիթ կրնայ ըլլալ՝ վեր-
 « նայ բոլորովին : »

Աս շրջաբերականին համառօտութեան մէջ ո՞վ
 չի տեսնար ուժով առաջադրութիւն մը գրողին կող-
 մանէ , որ երկրին վիճակը լաւ կը ճանչնայ , իւր
 կատարելութիւնքը գիտէ , գիրքը՝ հողին արգասա-
 ւորութիւնը՝ բնակչաց գեղեցիկ յատկութիւնքը եւ
 ասոնց հետ կառավարիչներուն անպիտանութիւնը
 մէկկիկ մէկիկ կը համրէ : Եւ երբ կարդարացնէ իւր
 նախորդ կեդրոնական կառավարութիւնը , ինքն ալ
 աղէկ գիտէ որ չ'արդարանալին կարդարացնէ , վա-
 սըն զի ի՛նչ են եւ ուսկի՛ց կը ծագին գաւառական
 իշխանութիւնք՝ եթէ ոչ 'ի կեդրոնական կառավա-
 րութենէն , որ զիրենք կընարէր՝ կը փոխէր եւ շա-
 քունակ մէկ գաւառէ 'ի միւսը կը շարժէր . թէ որ
 անպիտան էին՝ մշտնջենաւորապէս իրենց պաշտօ-
 նէն պէտք էին զրկուիլ , իսկ թէ որ պիտանի էին
 եւ լաւ կը ծառայէին իրենց հայրենեաց եւ թա-
 գաւորին , ի՛նչ հարկ զիրենք շարունակ պտըացնե-
 լու (1) : Այս կը հարցնէր ինքնիրեն ժողովրդեան
 խղճմտանքը , ժողովուրդ մը՝ որուն աններելի յան-
 ցանքը տգիտութիւնն եւ գէշ կառավարուիլը եղած
 է , ոչ ըստմեզ՝ այլ Բ. Եսայրքոսին ըստ կարծեաց , որ

(1) Զմիւռնիոյ նամակագիր մը անցեալներս թիւրքի օ-
 րագրին կը յիշեցնէր թէ երեսուն տարուան մէջ երեսուն վա-
 ւէ փոխուած կար իրենց քաղաքէն :

կը վկայէ թէ « Օսմանիոյ ժողովուրդը նշանաւոր է
 « իւր սրամտութեամբ եւ ամենայն բանի յարմա-
 « ռութեամբ եւ յառաջադիմութեան եւ քաղաքա-
 « կանութեան ձայնին հլու ունկնդրութեամբ : » Եւ
 կառավարողաց ճակտին կը դարնէ իրենց անհոգու-
 թիւնները , որ չէ թէ միայն երկրին պէտքը ան-
 տես ըրեր են , այլ նաեւ « թոյլ տուեր են անիրաւ
 « գործադրութեանց որ օրինաւոր գանդատանաց
 « տեղի են տուեր (1) : »

Երբ Օսմանիոյ վեհափառ ինքնակալին հայրախնամ
 սէրը եւ կամքը հաւասարութիւն կը կամի իւր բո-
 լոր հոգատակաց՝ առանց խտրութեան սերունդի եւ
 կրօնի , այսինքն իւր մեծ ձայնը երբ կրկին եւ կըր-
 կին արդարութիւն կը կանչէ եւ իրօք կուզէ հաս-
 տատել օրէնքներով եւ իրաւարարներով , այն ա-
 տէն երկրին 'ի կեանս կը ծնանի , վասն զի այս եր-
 կիրը՝ որ այսօր 35 միլիոն բնակիչ հազիւ ունի ,
 ասկից տասը տարիէն՝ ութ կամ տասը միլիոն ա-
 ւելի բնակիչ կրնայ ցուցնել ապահովապէս : Եւ ա-
 սիկայ երեւակայական երազ մը չէ , այլ իր մի է եւ
 օրինակը առջեւնիս կեցեր է , Ամերիկայ Միացեալ
 Պետութիւնք տեսէք ինչ կըլլան օր աւուր : Քա-
 ղաքականութիւնը անցեր կը քայլէ , իր հսկայ ոտից
 առջեւ լեռ՝ դաշտ՝ անտառներ՝ ահագին քաղաքներ
 եւ մարդաշատ գիւղեր կը դառնան . ամեն բան
 հարստութեանց աղբիւր մը եղած է . ժայռը՝ աւա-
 զը՝ բարեբեր հողին հետ կը մրցին՝ մարդուս ծոցը

(1) Այս խօսքերուն ճշմարտութիւնը իմանալու համար
 Հայոց Պատրիարքին եւ Ասրչութեան տուած տեղեկագրին
 վրայ աչք մը ձգել լաւական է :

գանձերով լեցնելու համար, եւ աղտեղի ճախճախուտները լոյս կը ցոլան:

Պիտի գրուցեն մեզի թէ, կառավարութեան ձեւը, անսահման ազատութիւնը, հրահանգաց յառաջադիմութիւնը, կրօնից ընդհանուր համսձեւութիւնը, ուր ամենքը քրիստոննայ են, երկրին արտաքոյ կարգի բնական հարստութիւնը, Միացեալ Պետութեանց բազմամարդութեան եւ յառաջադիմութեան պատճառներն են, եւ բազդատութիւնն չի վերցնել:

Մենք ամենուն ալ պատասխանը ունինք:

Կառավարութեան ձեւը միշտ ժամանակներու պարագայներու՝ կառավարողներու եւ կառավարեալներու վիճակէն կախումն ունի, եւ կառավարութիւնները ծնունդ եւ քնական քորոյական՝ օրինաոր հետեւանք են հարկին, եւ պատմութիւնը ինչ հիման վրայ որ կեցած է՝ անոր վրայ կը կայանան: Եւ ասոր համար ալ՝ ինչպէս որ Ամերիկոյ Միացեալ Պետութիւնքը օրինակ բերինք, նոյնպէս ալ կրնաջինք օրինակ բերել Բրուսիոյ կառավարութիւնը, որ 50 տարուան միջոցին մէջ իւր ժողովուրդը գըրեթէ կրկնապատկելէն վերջը, աւելորդն ալ Ամերիկոյ վրայ պարպել էր, չէ թէ միայն հասարակապետութիւն մը չըլլալով՝ այլ նա մանաւանդ բացարձակ միապետութիւն մը ըլլալով: Եւ մենք երբ երկրի մը բազմամարդութիւն կըսենք, հոն ամեն տեսակ յառաջադիմութիւն կիմանանք, որ մի միայն արդարութեան հետեւանքն է. եւ պէտք չէ մոռնալ որ Մեծն Յրետերիկէ վերջը առակ եղած է թէ՛ գատաւորներ կան 'ի Պէոլին: Ուրեմն մենք հատուաւ հնք թէ կառավարութեան ձեւը չէ որ երկ-

րի մը երջանկութեան պատճառն է, այլ կառավարութեան մը արդար կառավարութիւնը:

Անսահման ազատութիւնը, ինչչափ տարապայման ըլլայ, երբ ուրիշի իրաւունքը եւ ազատութիւնը չի բռնարարել, չի յափշտակել, օրինաոր է եւ մի միայն օգտակար ժողովրդոց, եւ առանց անոր յառաջդիմութիւնն չի կրնար ըլլալ. ամեն բնաստուն կառավարութիւն որ հայրական է, պարտաւորութիւնն ունի այդ ազատութիւնը չէ թէ միայն չիվտարելու, այլ եւ տածելու եւ մնուցանելու իւր գրկին մէջ՝ յօգուտ աշխարհին եւ հայրենեաց:

Ոչ, թէ որ կառավարութիւն մը՝ այդ ազատութեան՝ որ կը բռնարարէ կը յափշտակէ՝ առաջը չի կրնար առնուլ, կը պարտաւորէ իւր ժողովուրդները Վինչի օրինաւորութեան դիմել (1), այսինքն անիրաւութեան դէմ անկարգ արդարութիւն մը կանգնել, որուն օր մը չէնէ օր մը անխիտանութիւնը հետեւանքը կըլլայ:

Հրահանգաց յառաջադիմութիւնը ինչ է այս-

(1) Եւ ճիշդ այս օրինաց դիմել էր՝ ինչ որ անցեալները Հայ Օրադիր մը իւր ազգին Վանեցի ժողովրդոց համար վէնք կը պահանջէր, որ Քրդաց բռնաւարութիւնը եւ հարստարութիւնները կտրելի ըլլար սանձել: Օրինաւոր եւ հանձարեղ կառավարութիւն մը չի կրնար ե պէտք չէ ալ ներէ, որ այդպիսի անօրինակ վիճակ մը կտրենայ այնչափ տարիներ տեւել: Չի կրնար նաեւ Հայ ազգը մոռնալ, ինչ որ երբեմն Հայ Պատրիարքարանի գանդաանե բուն պատասխաններ էր մեծ. Ե պարբոս Այի փաշա եւ արտաքին գործոց պաշտօնեայ. « Թէ որ այս վիճակէն գոհ չեն Հայերը թող երթան. » իբրև թէ դիւրին էր Հայուն ջրհեղեղէն 'ի վեր իւր հայրենիքը կոշիկներուն մէջ դնել տանիլ ըսա հռչակաւոր վրոցածքին:

պիտի սրամիտ ժողովրդեան մը համար, որուն նախ-
 նիքը բոլոր աշխարհքիս քաղաքականութեան հի-
 մունքը դրած են ժամանակով . միթէ այս երկրին
 բնակիչքը չէին որ ոչ միայն նիւթական այլ եւ բա-
 րոյական կեանքը մատակարարած են ընդհանրու-
 թեան . միթէ ամենայն կրօնից եւ օրինաց սկզբունք
 եւ ամեն ուսմանց եւ արուեստից սկզբնաւորու-
 թիւնք այս երկրէն չե՞ն տարածուեր ամեն տեղ ,
 եւ չունի՞ իրաւունք Մեծ Աէգիբը զբուցելու . « Ժո-
 ղովուրդ մը ա՛յնչափ նշանաւոր իւր սրամտու-
 « թեամբը եւ ամեն բանի յարմարութեամբը եւ յա-
 « ռաջադիմութեան եւ քաղաքականութեան ըն-
 « դունակ » : Միթէ Փիւնիկեցւոց , Եգիպտացւոց ,
 Հրէից , Հայոց , Յունաց , Քաղզէցւոց , Արաբացւոց
 թողներուն դժուա՞ր պիտի ըլլայ ուսմանց մէջ յա-
 ռաջադիմել , երբ անտառաբնակ մարդակերներուն
 զաւակները , Լոնտոն՝ Փարիզ՝ Աիէննայ՝ Պէուլին
 քաղաքականութեան մայրաքաղաքները կրցցեն
 աշխարհի զարմացման : Բաւական է թէ վեհապետին
 կամքը եւ իւր պաշտօնատեարց ջանքը եւ համոզ-
 մունքը ան ըլլայ թէ երկրի մը յառաջադիմութեան
 եւ զօրութեան եւ խաղաղութեան եւ պահպանու-
 թեան համար բնակչաց մտաւոր վիճակը պէտք է
 բարձրանայ , պէտք եղած զոհերը ըլլուին , եւ վը-
 նասակար խնայողութիւն մը այս մասին չը տիրէ :
 Կրօնից ընդհանուր համաձեւութիւնը , ուր ա-
 մենքը Քրիստոնէայ են , կրնայ զօրաւոր փաստ մը
 համարուիլ շատ մը գրիչներու համար՝ որ երկայն
 ժամանակէ ՚ի վեր Եւրոպիոյ օրագրաց ասպարի-
 զին մէջ Քրիստոնէութենէ դուրս քաղաքականու-
 թիւն չեն ուզեր ընդունիլ , իբրեւ թէ պատմու-

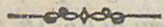
թիւնը 1800 տարի յառաջ դոյութիւն չ'ունենար ,
 իբրեւ թէ հին Եգիպտոսի , Յունաստանի , Հռոմաց
 քաղաքականութիւնքը եղած չըլլային , իբրեւ թէ
 Մահմէտականութիւնը Բաղդատ՝ Փահլիբէ՝ Արէնա-
 տա՝ իրեն ժամանակակից Քրիստոնէայ ժողովրդոց
 վրայ ուսմանց եւ քաղաքականութեան նշոյլ ար-
 ձակած չըլլար : Պատմութիւնը ուրանալ կամ զանց
 առնել նեղ մտքերու եւ կրօնամոլ նախանձայու-
 ղութեան յիմարութիւնն է . ճշմարտութիւնը թէ
 որ ամեն մարդու պարտք է , ալ աւելի մանաւանդ
 անոնց համար է որ գրիչ մը առնելով իրենց նման-
 ները հրահանգել կուզեն : Զիկայ կրօնք մը որ ար-
 գելք ըլլայ քաղաքականութեան . ամեն կրօնք որ
 կրցեր են տարածուիլ եւ բազմաթիւ ժողովրդոց
 բարոյականի առաջնորդ ըլլալ եւ դարբերով ապրիլ
 ժողովրդոց խղճմանքին մէջ եւ անոնց լոյսը ըլ-
 լալ , արդարութեան վրայ հիմնեալ են , եւ միայն
 ասոր համար քաղաքականութեան չէ թէ միայն ար-
 գելք չեն կրնար ըլլալ , այլ նա մանաւանդ վսեմ
 գործիք մը , կամ թերեւս աւելի լաւ բացատրելով
 արգանդ մը կըլլան քաղաքականութեան , միայն
 թէ կրօնամոլութեան չի գակատին : Յոյց տանք օ-
 ըրինակ մը իմացնելու համար թէ ինչպէս կրօնից
 վարդապետներուն յանցանքն է շատ անգամ՝ թէ
 որ կրօնքը չէ ամեն ատեն առաջինը քաղաքակա-
 նութեան ջահ՝ ի ձեռին առաջնորդողը . Քրիստոնէ-
 ութիւնը երկայն դարբերով Եւրոպիոյ բարոյականն
 էր , գերեզմանութիւնը օր աւուր կը զօրանար .
 եւ երբ անգթութեանց չափը լեցուց , քաղաքակա-
 նացեալ աշխարհք իր վիճիստիստիսներով իր բանաս-

տեղծներով իր օրէնսդիրներով իր ճարտարախօս-
 ներով զինուեցաւ աս անգութ տուրեւաւնի դէժեւե-
 ան ատեն միայն կրօնից վարդապետները վերջինե-
 րը եղան այս անգգամութեան դէմ ձայն արձակե-
 լու, օրինակներ եւ պատուիրանքներ դտան բերին
 սուրբ գրքէն, եւ քաղաքանկանութեան յաղթանա-
 կին կամար մ'ալ բարձրացուց կրօնքը ընդդէմ բար-
 քարոսութեան: Պարաք մըն է կրօնից առաջնոր-
 դաց եւ վարդապետաց՝ աղէկ ճանչնալ ու ուսնիլ
 իրենց կրօնքը, եւ այնպէս վարդապետել եւ մեկ-
 նել, ինչպէս որ գրոց հոգին յօգուտ մարդու-
 թեան եւ յառաջադիմութեան իրենց կը թելադրէ,
 եւ ան ատեն դարձեալ Օսմանիոյ ժողովուրդք կրօ-
 նան սիրով եւ եղբայրբար երթալ արդարութեան
 ճամբուն մէջ, վասն զի անիրաւութիւն քարոզող
 կրօնից գիրք մը չի կրնար ըլլալ:

Ո՛ր եւ իցէ երկրի արտաքոյ կարգի բնական հա-
 րըստութեանը հետ բաղդատել չենք վախնար Օս-
 մանիոյ երկիրը, որ ամեն տեղի հետ կրնայ մրցիլ,
 եւ որ աւելի բան մըն ալ ունի, անցեալ մը փա-
 ճաւոր յիշատակներով, վասն զի հին եւ պատկա-
 ռելի ազգաց նախահարց աշխարհիս ոչ միայն հետ-
 քը եւ նշմարանքը, այլ եւ կորովի եւ կենդանի
 նշխարները եւ ամբողջութիւնքը խառն 'ի խուռն
 կ'երեւան Նոյէն մինչեւ այս օրս, եւ Տաճկաստան
 հանդիսարան մըն է ազգաց եւ ազանց. ամենքը
 հոս են, Քաղդէացին, Հայը, Եգիպտացին, Փիւ-
 նիկեցին, Հրէայն, Մարը, Յոյնը, Լիւթացին,
 Կարգեղոնացին, Ասորին, Արապը եւ Թաթարը.
 Երբ քաղաքաց կուգաս, կը նշմարես կը շոշափես
 Նախջվան, Նինուէ, Արմաւիր, Բաբելոն, Թեբէ,

Մեմբիս, Տրովադա, Երուսաղէմ, Դամասկոս, Ան-
 տիոք, Սելեւկիա, Բալթիր, Տիւրոս, Սիզոն, Ա-
 դէքսանդրիս եւ ո՛ր մէկը յիշենք: Ե՞նչ են
 հնախօսին առջեւ Եւրոպական ազգերը այս ամեն
 յիշատակաց քով, երէկուան ազայք՝ որ հազիւ թէ
 այրութեան հասած՝ ձերերուն ոտնհար կըլլան, եւ
 չեն յիշեր թէ իրենց նախնիքը այսօրուան Օսմանի-
 օյ մէջ կը բնակէին, եւ այն ժամանակը այգ երկ-
 րին բնակիչները հարիւրներով միլիոններու կելլե-
 ին, իրենց լեռները եւ դաշտերը կանաչով եւ հաս-
 կերով եւ կենդանեօք եւ շինութեամբ ծածկուած
 էին, եւ ամեն ծովեզր իր նաւահանգիստները ու-
 նէր, ուսկից քաղաքականութիւնը իր ձեռագործ-
 ները եւ մետաղաց հարստութիւնը կը թափէր կէս
 վայրենի Եւրոպիոյ ժողովրդոց առջին, երբ այս ա-
 մենը՝ որ հարուստ անցեալ մի է եւ վկայ երկրիս
 հարստութեան, իրաւունք չե՞րք ունենար բաղդա-
 տելու Ամերիկոյ անյիշատակ անտառներուն եւ ա-
 րօտներուն հետ: Եւ Բ. Մեծ Եպարքոսը իրաւունք
 չունի՞ մեծ յուսով զրուցելու Օսմանիոյ համար.
 « Աշխարհք մը որուն հողին բնութիւնը, իւր աշ-
 խարհագրական դիրքով, ինչպէս իւր բնական ամ-
 բաւ հարստութիւններով, կոչուած է՝ էն ծագ-
 կեալներէն մէկն ըլլալու, թէ որ ամենէն աւելի
 ծաղկեալ երկիրը չըլլայ »: Մենք ալ կը հաւատանք
 թէ ինչ որ երբեմն եղած է, նոյնը այսօրուան օրս
 դարձեալ կրնայ ըլլալ: Եւ իրեն շրջաբերականը
 կը փափաքինք երաշխաւոր մը ապագային, վասն
 զի հանձարեղ պաշտօնատէր մը՝ որ գլտէ եւ կը
 ճանչնայ իւր Տիրոջը կամքը, զիտէ եւ կը ճանչ-

նայ ժողովրդոց պիտոյքը , գիտէ եւ կը ճանչնայ թէ օրուան մը կորուստը նաեւ անդարմանելի է ապագային համար , գիտէ որ բոլոր աշխարհքսաչքերը դարձուցած իրեն կը նայի , իրմէ կըսպասէ երկրին կենդանութեան եւ բարելաւութեան վիճակը , որպէս զի երբ զինքը մեծ պաշտօնեայ անուանելու արժանի դատէ , Սէլիմներէ եւ Սիւլէյմաններէ աւելի մեծ պիտի անուանէ ան Թաղաւորը՝ որ աթոռը բարձրացած օրէն Արդարութեան քարոզ եւ առաքեալ եղաւ իր ժողովրդոց :

Ա Ռ Ը Ն Թ Ե Ր Յ Ո Ղ Ս

ՇԹՌՈՂՄԱՅԷՐ ՃԱՌԻՆ

Ահա ճառ մը Վատիկանու ժողովքին մէջ խօսուած Հռովմէական եպիսկոպոսէ մը , վեց եօթը հարիւր եպիսկոպոսաց առջեւ , որ Հռովմէական ուղղափառութեան սիւն մ'ալ հաստատելու գուժարուած էին :

Այսպիսի բանախօսութեան , յառաջարան չի շինուիր , այլ երբ Հայերէն կը թարգմանուի , այսչափը միայն պարտք կը համարինք զրուցելու Անոնց՝ որ Հայաստանեայց հայրենի եկեղեցիէն հերձուեր գատուեր են , ընդունելով Հռովմէական եկեղեցւոյն նախանձայոյղ ուղղափառութիւնը , թէ՛ «Կարգացէք՝ իմացէք եւ մի՛ հաւատաք թէ ձեր Լուսաւորիչը Հռովմ երթալով Սեղբեստրոսի Պապութիւնը ընդուներ է , վասն զի Սեղբեստրոսի ժամանակ Պապութիւն չի կայ եղեր . եւ զրուցողը մենք չենք այլ Հռովմայ եկեղեցւոյ եւ Վատիկանու ժողովքին սնազամ եպիսկոպոս մը որ դարձեալ ինք չէ խօսողը այլ կը խօսեցընէ զԱւետարանը՝ զԳործք Առաքելոցը՝ զԱռաքելոց թուղթերը եւ Լատին եւ Յոյն եկեղեցեաց զՍ. Հայրապետները :

Եւ Անոնց նաեւ՝ որ Հայաստանեայց հայրենի եկեղեցիէն չեն գատուեր՝ իրենց Ս. Լուսաւորչայ

ես նաեւ իբրեւ ընդարձակ վիճակի մը առաջնորդ ՚ի մօտոյ տեղեակ գաւառացի Հայոց վիճակին, կը սեմ թէ շնորհակալութիւնը՝ մեր տառապեալ համազգի եղբարք այն ատեն պիտի մատուցանեն ՚ի սրտէ ընդհանուր ժողովոյն, երբ սա Յանձնաժողովոյ տեղեկագրին վերջին մասը՝ աղէտից դարմանները՝ գործադրութեան դէն » :

Աս խօսքերուն պարզութիւնը համոզման ձայնն է . սրտին ձայնն է . մենք ասոր վրայ այսչափ միայն կը զրուցենք :

Ժողովը՝ որ տեղեկագրին դատուորն էր, ըսկըսաւ քննել խնդիրը, վիճել եւ լուսաբանել . երեսփոխանն իր ձայնը լսեցուց, լրագիրն իր կարծիքը գրով յայտնեց, մենք ալ առանց մեր տրկարութեան նայելու, օգտակար ըլլալու միայն փափաքով երբ կուզէինք աս խնդրոյն վրայ մեր տեսութիւնը յայտնել, յանկարծ անսովոր գրութիւն մը՝ մեր ուշադրութիւնը գրաւեց .

Խորէն Եպիսկոպոսի ստորագրութիւնը կը կըրէր այն գրութիւնը, անսովոր չէ թէ ոճին համար՝ որ խստութեամբ կը դատէր խնդիրը, եւ այս դարմանք չէ, վասն զի կարծիքներու ազատութեան մենք ալ կողմնակից ենք, այլ գրութեան հոգւոյն համար՝ որ ճիշդ ամբաստանութեան փուրսիչ մըն էր անձանց դէմ, փուրսիչ մը ընդհանուր փաստարանի գրչէն ելած, որ կուզէ բղբաւել առջեւի կարծեցեալ յանցաւորը : Եւ ուր՝ իբրեւ վսեմ գաղափարներէ ներչնչեալ հեղինակը՝ յազգասիրութենէ, յերկասյրի տիրասիրութենէ եւ ի կրօնասիրութենէ ամբաստանող ձառ մը կը յօրինէ ընդդէմ ոչ զինուորագրութեան միայն, այլ եւ անոնց

որք օգտակար համարեր են զայն իբրեւ դարման աղետից : Ըստ հեղինակին՝ ով որ հանդարտ խղճմտանքով, ազգասէր սրտով կեննէ զինուորագրութիւնը ժողովրդեան կարողութենէն վեր գլխահարկին փոխարէն կառաջարկէ՝ յանցաւոր է, թէպէտ ինք ժողովքին չի կարենալով ներկայ գրանուիլ, երկրորդ օրը ցուրտ արիւնով գրիչ ի ձեռին « անխորհուրդ առաջարկին դէմ » կը բողոքէ, « աղետալի հետեւանքներ » տեսնելով, « Ֆուտա եւ Ալիներու քաղաքագիտական նուրբ հանճարներու » հայասէր յիշատակներով ընթերցողաց սիրտը կը շարժէ . եւ անդիւ աշխարհքէն դառնալով « ապագային ծանր դատիկնիքը այդ թեթեւ ձեռքերու » դէմ կը ցցնէ « որ այնքան անխոհեմաբար այսպիսի կընձուալից եւ բազմավտանգ խորհրդոյ մը վրայէն բազմադարեան քողը վերցնելու փորձ փորձել ուզեցին », եւ իրարու վրայ « Ազգին ծառայութիւն ընել չէ՛ր . . . Տէրութեան սպասահարկութիւն ընել չէ՛ր » կը գոչէ ամենուն եւ անոնց դէմ որ տէրութեան ալ օգուտը կը տեսնէին ազգին օգտին հետ այս ծանր խնդրոյս մէջ, եւ « չափազանց տիրասիրութիւնը կասկածելի եղած է ամեն ժամանակ » ըսելով վճիռ մը տալէն վերջը, « Հայաստանի ծոցին մէջ Հայը կըթուած է իւր տէրութեան հաւատարիմ մնալ » թէպէտ կը զրուցէ եւ յանկարծ մտաբերելով Խորխոռունի արիւնը երակներուն մէջէն զինքը արթնցնելով, Օսթեալիցի զօրավարին թողը՝ Հայկական քաջութիւնը ՚ի յուշ ամելով, Սեպաստիանի վկայութիւն մը՝ Մատաթովներու եւ Մելիքովներու յիշատակները եւ

« Պատմութիւնը հանդիսարան Հայոց քաջագործութեանց » մէջ կը բերէ : Բայց երկայն չի քըչէր վաստաբանին արիսական հոգին , վասն զի « Պոնտոս եւ Դանուբ հայ արեամբ կարմրած » եւ « Հայկական գոսացեալ ոսկորներ Սրբբիոյ եւ Սիրիոյ աւագուտ անապատներուն մէջ » երեւակայեղով կը սոսկայ եւ չուզէր վտանգայ « զիմագրաւել սիրա մը որ չի պաշտպանէ կրօնք եւ հայրենիք » :

Եւ երբ մէկ կողմէն « ուրախ եմ մեծապէս որ իմ սրբագան եղբարքս արիարար պաշտպաններ են ազգին իրաւունքը (տեղեկագրին նիւթ եղած իրաւունքները անշուշտ) ու կարեւոր շահերը (զորքս տեղեկագրին ստորագրողք բթամտութեամբ հարստահարութիւն կանուանեն) , կը ձայնակցիմ նոցա հրապարակաւ » կըսէ , եւ միւս սրբազան եղբայրները « ապագային ծանր դատակնիքը » ճակատնին կը դատապարտէ իբրեւ « մատնտու իրաւանց » :

Պէ՞տք է յիշել այս գրութեան բանաստեղծական զարգարուն իմաստները , ուր կը ձախրեն « երկնից թռչուններու անձայր ծաւալներու բընագաւառները . . . ազգային արժանապատուութեան եւ իրաւունքներու . . . ճաճանչագեղ արեգական զոր բարձրեալը կը ծագէ անսպոռ Հայաստանի վրայ . . . » ուղղոնքը Օրագրոյն 391 թւոյն թող զիմեն : Մեզի հետաքրքրական միայն ամբաստանող ողին է , յորմէ շարժեալ հեղինակը կը դատափետէ իրեն համակարծիք չեղողները եւ անոնք մատնաւորապէս որ աս խնդիրը յարուցին եւ անոնք որ Ընդհանուր ժողովոյ ատեանը հանեցին , որով թէ՛ տեղեկագրին հեղինակները , թէ՛ Ընդհանուր ժողովոյ ղիւանը եւ թէ՛ Պատրիարք եւ Վարչութիւնը :

Փուճ տեղ կը հարցնենք թէ Գեր. Սրբազանը ի՞նչ շահերու եւ ի՞նչ կիրքերու կը ծառայէ . ժամանակը ամեն բան կրնայ բացատրել , ժամանակը՝ որուն մէջ կ'ապրինք , որուն մէջ տեսանք , մեր աչքերովը տեսանք քսան երկայն տարիներ աշխարհիս առաջին ազգը ի՞նչպէս իր քաղաքակրթութեան հնարիմացութիւնը ապականութեան գործածեց , եւ յեղաշրջեց ամեն բառի՝ ամեն իմաստի՝ ամեն բարոյականի բուն ճշմարիտ ողին , եւ մարդկութիւնը ի՞նչ որ սուրբ ունէր , ազրիւաներու մէջ քաշկուտուեցաւ , եւ աս ապականութեան հետեւանքը մինչեւ մեր խեղճ Հայուն վրայ ալ մասամբ իրբեւ սեւ ստուեր մը տարածուեցաւ . ժողովրդեան (ոչ մտացածին) իրաւունքները ուտել եւ զինքը շողոքորթել օրինաւորութեան մատընտու բլլալ եւ անոր պաշտպան հանդիսանալ , կրօնից սրբութեան ջերմեռանդըն պաշտօնեայ երեւալ եւ դանի սրբապղծել , վարուց բարոյական մաքրութիւնը բերնով քարոզել եւ գործքով աշխարհք դայթակղեցնել , սովորութիւն դարձաւ : Բայց աս ապականութեան մատենագրութիւն մ'ալ պէտք էր՝ հնարուեցաւ , հարցու էր « ճը յայտնի հանդիսացաւ : Ո՞վ էր զոնը : Ժողովուրդը : Գիւրահաւան էակ մը՝ որ աչք ունի չը տեսներ , ականջ ունի չը լսեր , միտք ունի չի մտաբերեր , բաւական է թէ հաճոյականը լսէ , բաւական է թէ խնկարկես իրեն . խօսէ իր նախնեաց ծիրանիններուն վրայ , իր աղետալի քուրջերն ու ցընցոտիքը կը մոռնայ . խօսէ իր նախնեաց հարստութեան եւ փառքին վրայ , իր վիճակը եւ եղբորը մուրացիկ չբաւորութիւնը կը մոռնայ . խօսէ Վար-

զաններու՝ Վահաններու վրայ, աւազակ ֆրդին մէկ երկու տարուան մէջ տուած հինգ միլիօնի չափ կապուտը կը մոռնայ. խօսէ իր լեռներուն սրբութեան վրայ, կը մոռնայ թէ իր կոր քամակը չէ թողեր իր կռիւհար զխուռն անոնց ամպամած բարձունքը նկատել: Դարձիւր զրուցէ՝ իրեն թէ անոնք որ տառապանաց հացնու սոխը կերեր են տարիներով իրեն հետ՝ երբ զիւրիւն էր իրենց համադամ խորտիկներ ուտել, մատնտու են այսօր ազգին իրաւանց, կը հաւտայ եւ կրնայ քարկոծել. զրուցէ իրեն այդ առաքինի մարդուն համար՝ որ երբ ուրիշները ազգը պարտկան ըրին՝ ինք մուրալով զնա պարտքէն կ'ազատէ՝ թէ բռնութեան եւ անիրաւութեան գործիք է ըրեր իւր իշխանութիւնը, կը հաւտայ եւ կը կործանէ զինքն ալ, աթոռն ալ. զրուցէ իրեն թէ սա նշանաւոր ճակատը, իր տղայութենէն 'ի վեր ազգին, մարդկութեան, եւ արդարութեան միայն ծառայեր է անձնական օգուտը արհամարհելով, մասնիչ մըն է, Վասակ մըն է, կը հաւտայ կը դատապարտէ. զրուցէ իրեն թէ այդ ճերմկած եւ ճաղատ գլուխը անձնուէր մընէ, որ ազգին մեծին եւ պղտիկին իր գիտցածը հաղորդեր անոր դաստիարակութեանն է աշխատեր ու մաշեր՝ դաւ ածան մընէ, կը հաւտայ եւ կը դատապարտէ:

Աս մատենագրութեան համար, որ թունաբեր ծառոյն թունալից պտուղն էր եւ Աստուծոյ չնորհիւք չորցաւ, շատ խօսեցանք: Երբ Հայուն մէջ գաստիարակութիւն եւ հրահանգ ծաւալին, սրտերը եւ մտքերը բարձրանան, այդ զրութեանց ազգեցութիւնը իրեն չհասնիր, եւ ազգը թշուառութիւն մը պակաս կունենայ:

Բ Ա Ր Ե Կ Ա Մ Ա Յ

ՈՐ ՊԱՏԱՍԽԱՆԵԼ ՅՈՐԴՈՐԵՅԻՆ

Ո՛ւմ հոգն է՝ թէ կան մարդիկ տղոց շրջմուկ խաղալիկին նման, որ ցեխին եւ աղբիւսին մէջ կը թաւալին շրջուն՝ խաղուն՝ գալարուն, որ ո՛ւր որ բարձրանան եւ ինչ նուիրական կերպարանք ալ առնեն, իրենց բնութիւն սուտը անբաժանելի կը պահեն կը տածեն 'ի վնաս իրենց ազգին, 'ի վնաս մարդկութեան. որ գիտութիւնը իբրեւ թունալից գէնք միշտ կը գործածեն 'ի վնաս տկարամիտ անձանց, աղէկը՝ գէշ, գեղեցիկը՝ տգեղ, ազնիւը՝ անարգ, սուրբը՝ անսուրբ ցուցնելու համար աշխարհքիս: Այնպիսիները անգամ մը մատնանիչ ընելէն վերջը, մարդ, ալ իրենց բանդագուշանաց պէտք չէ պատասխանէ, վասն զի իրենց օրորոցին անմեղութեանն իսկ չի հանդուրժելով իրենց խանձարուներուն նաեւ ստութեան եւ խարէութեան պատանք շինել կը ճգնին, որ իբր թէ ետ առնուն անմեղութեան տարիքէն՝ ինչ որ յակամայս խարդախութեան ժամեր կորուսեր են: Այնպիսի սողուններու՝ մարդկութեան մայրը անգամ մը պատասխանեց եւ սխալեցաւ. շատ է, պէտք էր կոխէր անցնէր:

24 Դեկտ. 1871

Չ Ի Ն Ո Ի Ո Ր Ա Գ Ր Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Մարդիկ որչափ խելքով գործեն , որչափ աշխատին , պարագայից զօրութիւնը աւելի մեծ է մարդոց ջանքէն . խելացի նա է՝ որ պարագայներէն օգուտ քաղել զիտէ :

Գ. Ս. ՕՏԵԱՆ

(Արեւաբոսնիւնի Աղփային Ընդհանուր Ժողովոյ Երէս 496) :

Անա պարագայից զօրութիւնը , մենք կ'աւելցնենք՝ ժամանակին հարկը , որ կը բռնադատէ ազգ մը՝ դարերէ 'ի վեր ժանգոտած զէնքը փնտոել կամ մերժել եւ քննաբանել թէ Երեսօխոսանական ատենին եւ թէ լրագրաց էջերուն մէջ :

Չարմանալի դար աս մեր դարը :

— Թէպէտ ամեն իր արհեստները , իր ուսմունքները , իր շարժմունքները , իր զէնքերը , իր հաղորդակցութեան միջոցները նաեւ արհաւիրք ալ պատճառեն , բայց դարձեալ միշտ զարմանալի դար մը պիտի ըլլայ՝ թէ որ իր հետեւորդները վրան ստուեր մը չի ձգեն :

Ինչ որ ութեւասաներորդ դարուն մէջ իմաստնոյն քաղաքագէտ հանձարը կ'ապշեցնէր , բնական կ'երեւայ մեր երէկուան դպրոցի տղուն . ինչ որ Մօսկէտքիէօյի յիմարութիւն կ'երեւար , Պիզմարք իմաստութեան սկիզբն ըլլալ կը յայտնէ աշխարհիս .

ինչ որ ելեւմտական աշխարհք անկարելի կը կարծէր , այսօրուան Գաղղիա կարելութիւնը կ'ապացուցանէ : Բայց ինչո՞ւ հեռուն երթանք եւ անցեալը ներկային հետ բաղդատենք . ինչ պէտք Նեքաւովը Լէսէփսի հետ բաղդատել : Ինչ որ մեր օրով երէկ անկարելի եւ վտանգաւոր կ'երեւար ծեր Մէթէոնիքին , այսօր ամենակարեւոր եւ անհրաժեշտ կ'երեւայ Կորչաքով իշխանին , վասն զի պարսէպից շարունակեալ աւելի մեծ է մարդոց ջանքէն ալ՝ իրենց նախատեսութենէն ալ : Եւ ասոր համար ալ է որ դարուս սկիզբը եւ դարուս վերջընթերը՝ ազգաց եւ կառավարութեանց կարծիքները իրարու չեն համապատասխաներ :

Բայց ինչ կապակցութիւն Հայ ազգին Ընդհ. Ժողովին եւ իր լրագրաց՝ Չինուորատուութեան տարածայն կարծեաց եւ Եւրոպիոյ զանազան վիճակներուն մէջ , հարցնէ մէկը մեզի եւ իրաւամբ :

Այո , այս կապակցութիւնը կայ՝ որ ինչ որ մեր հայրերը մտքերնէն չէին կրնար անցունել , մենք կանցունենք . ինչ որ անոնք չէին երազեր , մենք կը քննենք կը խօսինք եւ կը գրենք . ինչ որ անոնք անկարելի կը կարծէին եւ շատերը դեռ կը կարծ , ապրող հասեալ կայ , իւր բոլոր օգուտներովն ու վնասներով , իւր բոլոր փրկութիւններովն ու տանջանքներով :

Որոնք որ զինուորատուութիւնը իրրեւ հաւասարութեան հիմն , իբրեւ վերկանք ծանր հարկաց , իբրեւ դարման ազգակործան հարստահարութեանց առաջարկեցին , տեսնելով՝ պարսէպից շարունակեալ , իրաւամբ եւ մարդարէական հողով կրնային ըսել

Թէ՛ շատ հեռու չէ օրը՝ որ առանց երկայն վիճաբանութեանց, առանց երկայն քուէարկութեանց, առանց երկայն պայմանադրութեանց կարօտութեան հրովարտակ մը պիտի համնի, որ Փարիզու դաշնադրութեան քրիստոնէից վերաբերեալ պինտ կարեւոր յօդուածին զօրութեամբ գմեղ ամեննիս ալ դրօշակաց ներքեւ պիտի հրաւիրէ :

Այո՛, այն դաշնադրութեան մէջ թէ որ ծանրը՝ կարեւոր եւ անխուսափելի յօդուած մը կայ մեզի համար, այն է որ Ղուայան կը պարտաւորէ հաւասար ըլլալ Մահմետականին, հաւասար բառնալ ծանրութիւնը, հաւասար կրել պարտաւորութիւնը, հաւասար բաժնել լրաւունքը՝ փառքը՝ մեծութիւնը՝ կողոպուտը : Առանց աս պարտաւորութիւնը կատարելու՝ ժողովուրդ մը ստրուկ է եւ կը մնայ միշտ, եւ կը հարստահարուի, ինչպէս Ափրիկեցի սեւը կը հարստահարուէր քիչ մը առաջ Միացեալ Պետութեանց մէջ, թէ եւ Եթովպիոյ թագուհւոյն ցեղէն եղած ըլլար, եւ միշտ ստորին էակ մը պիտի համարուի՝ թէ եւ իր նախահարքը Խորխոռունեաց ցեղէն իջնալու չափ ազնուական ըլլան :

Անցան ան ժամանակները՝ երբ փիլիսոփայութիւնը կը հաստատէր փաստ ՚ի ձեռին թէ զինուորութիւնը միասակար էր մարդկութեան, թէ զինուորին վիճակը անօգուտ եւ անտանելի էր յաջողութեան եւ ձախորդութեան մէջ, թէ . . . ոչ, ալ այն իրաւացի խորհրդածութեանց ժամանակները անցան . անոնք ամենքը պէտք է որ լռեն . վաւրն զի Քրուքի հրազէններուն ձայները խղղեցին այդ մարդասիրական քարոզները, եւ նաեւ զի-

շերուան լուծեանց մէջ երբ մենք անկողնի հանազրստութիւնը կը վայելենք, հազարաւոր մարդիկ այր՝ կին՝ տղայք՝ Ձէյթին-Պուռնիէն սկսած մինչեւ Պալթիականին եզերքը, մինչեւ Ովկիանոսի կղզիները, մըջիւններու պէս կը բանին եւ մահուան կարկուտ զէնք կը պատրաստեն : Եւ աշխարհք արարած երբ զէնք կը պատրաստեն օրորոցի տղան ալ զինելու համար, ո՞վ կրնայ հաւատալ թէ մէկ կատավարութիւն մը միայն կարենայ գտնուիլ, որ հարկը՝ անհրաժեշտ հարկը չի ճանչնայ, նախապաշարմանց եւ կասկածանաց զոհէ ինքզինքը եւ իր երկիրը, եւ չուզէ Ռայային բազկին զօրութիւնը օգտակար ընել, որպէս զի չընչին գոհութիւն մը միայն կարենայ մատակարարել քանի մը կարճատես կրօնամոլներու, որ իրենցմէ վար անարգ արարած մը նշմարելու ուրախութիւնը ունենան : — Մենք ասոր չենք հաւատար : Վաւրն զի Անդլիոյ պէս Ովկիանոսէ պատուարմը չունինք, վասն զի Միացեալ Պետութեանց պէս նոր կիսադունտին վրայ չենք գտնուիր . եւ երբ որ աչքերնիս դարձնենք մեր չորս կողմը, նախ եւ առաջ ո՞վ կը տեսնենք . . . ինքնակալութիւն մը իւր բոլոր երիտասարդական կորովին մէջ, որուն հրակայ ստուերը բոլոր Արեւմուտքին վրայ տարածուելով մինչեւ Ազլանդեան Ովկիանոսը կը հասնի : Համառօտ մը տեսնենք այս ինքնակալութեան վիճակը :

Ռուսիոյ տարածութիւնը 20,402,369 քառակուսի հազարամութր է : Եր բնակչաց թիւը (որ 1835ին 35,000,000 էր) այսօր 80 միլիոնը անցած է, եւ ո-

րոնց թիւը ամեն տարի գրեթէ մէկ միլիոն կաւել- նայ :

Իր եկամուտը (որ 1862ին 310 միլիոն ուռպլի էր 1868ին 480 միլիոն ուռպլի հասաւ : Գաղղիոյ գերմանական պատերազմէն առաջ՝ խաղաղութեան ժամանակի զօրաց թիւն էր 739,328 . իսկ պատե- րազմի համար սահմանեալ թիւը 1,326,073 : Ծովա- յին զօրութիւնը (1866) 283 չոգենաւ եւ 39 առա- զաստաւոր նաւ էր , որք 2,178 թիթանօթ կը կը- րէին :

Վիճակագիրները չեն գիտեր ասկից աւելին մե- զի իմաց տալու համար , բայց այս վերջի երեք չորս տարուան միջոցին մէջ , թէ երկրին տարա- ծութիւնը նոր աշխարհակալութեամբք (Ֆուրքաս- տան , Մոդուլք ,) թէ բնակչաց թիւը , եւ թէ իւր պատերազմական ցամաքային եւ ծովային պատ- րաստութիւնքն աւելցած ըլլալն օրագրիները իմաց կուտան :

Բայց մենք այս նիւթական զօրութիւնը միայն նկատելով պէտք չէ գաղբինք , այլ թէ որ քիչ մը հետազօտ աչքով գիտենք , կը տեսնենք որ այս մեծ ինքնակալութեան բարոյական ազգեցութիւնը կըր- նայ մէկ քաջալեր ակնարկութեամբ տակն ու վրայ ընել , զրացի երկիրներ , ուր 22 միլիոնէն աւելի Սլաւ ժողովուրդներ կը բնակին , Եւ զարձեալ , երբ բոլոր Եւրոպա՝ Ռուսիոյ սահմանագլուխները , անոր անսպառ երկաթուղիներուն ծայրերը , նորաբոյս բերդերն եւ աճողին արութիւնները կը նշմարէ , ուսմունքը տարածող հրովարտակներու արձագանք- ներ ալ կը լսէ , որ կամպէթթայի ճառախօսութեանց

կը պատասխանեն՝ բայց գործադրութեամբ :
Մեր խօսքին դառնալէ առաջ չենք կրնար լը- ութեամբ անցնիլ եւ չ'յիշել վիճակագիր հեղինա- կին խօսքերը , ուսկից աս տեղեկութիւնները քա- ղեցինք , որ մեր ըսածներուն կրնան ազդուութիւն ըլլալ :

« Պէտք է որ լաւ զգուշանայ Եւրոպա : Կարելի « է որ 50 տարիէն , եւ անշուշտ 100 տարիէն , Վա- « շինկթոնի եւ Ս. Բէթրուպուրկի կառավարութիւն- « քը միանալով շատ զօրաւոր դաշնուին , որ մեր « բաժանեալ ցամաք երկրին վրայ օրնուր ազդե- « ցութիւն կամ իրաւասութիւն մը 'ի գործ դնեն , « որ քիչ քիչ տիրապետութեան մը կերպարանք առ- « նու : Աս դժբազդութիւնը անշուշտ կը հասնի թէ « որ Գաղղիա եւ Գերմանիա անմիտ պատերազմե- « լով զիրար տկարացնեն : Ժողովուրդք որ զիրար « հասկնալու համար եղած են , խաղաղութեամբ « թող ապրին , իրենց սիրոյ կապերը աւելցնեն , որ- « պէս զի Եւրոպական դաշնակցութիւնը՝ որուն սահ- « մանագրութիւնը թէպէտ հաւանականաբար պիտի « չլինուի , գօնէ իրօք հաստատուի եւ 'ի գործ դնէ « ինչ որ իրմէ կ'սպասուի » :

Աս տողերը 1869ին գրուած էին . 1870ին տե- սանք թէ ինչ եղաւ : Ի՞նչպէս աս զերբ հանուար- համար եղած ժողովուրդք զիրար քայքայեցին , եւ հիմայ Բրուսիացիք իրենք կը վկայեն թէ նորահնար զէնքերու մէջ այնպիսիներ կը շինուին 'ի Ռուսիա . որ միայն Ամերիկոյ Միացեալ պետութեանց գոր- ծարանները կրնան արտադրուիլ 1 :

(1) Ռուսիոյ կառավարութիւնը երկու զինուորական ճառ-

Ուստի աս վիճակը որ մեզմէ լաւ պէտք է ճանչնայ եւ գիտնայ կառավարութիւնը , յայտնի է թէ չի կրնար քնանալ , եւ ինչ է ուրեմն որ զինքը կարգիլ է իր զօրութիւնը աւելցնելէն . ինչ է որ զինքը հին եւ նեղ գաղափարներու մէջ կը փակէ :

Մենք սյգ հարցմունքին պատասխանը տալ կը ջանանք :

Երկրի մը ժողովրդեան պինտ լուսաւոր մասը որ վերը կը նստի , կառավարութիւնն է . նա է որ Խալիֆէ Հի-ճայաններ կը հանէ . նա է որ «ես ամեն հպատակներս մէկ եւ հաւասար կը ճանչնամ» կրուէ . նա է որ բաժանմանց առիթներու եւ դժգոհութեան դիպուածներու դէմ հրամանագիրներ կը զրկէ գաւառները Վալիներուն : Բայց օրէնքները եւ հրամանագիրները շատ անգամ սովորութիւններէն աւելի զօրաւոր չեն , նախապաշարմունքներէն աւելի ազդու չեն , ազխութենէն աւելի բռնաւոր չեն , եւ անոնք ալ բնաջինջ ըլլալու համար , պէտք է ճանաչողութեան , պէտք է հրահանգաց , որպէս զի բնաջինջ ըլլան . եւ երբ որ ազխութիւնը՝ նախապաշարմունքը եւ անոնց հետեւանք սովորութիւնները թէ Միւսլիման եւ թէ Քրիստոնեայ ժողովւրդոց մէջէն անհետ ըլլան , ան ատեն փոփոխակի սէր եւ իրարու վստահութիւն կրնան մտնել , եւ երկրին օգտին այսինքն ամենքը իրենց անձանց օգտին կրնան ծառայել , վասն զի ան ատեն Հայրե-

տար սպայից մասնաժողով ունի , մէկը Անգղիա , միւսը Ալեքիկայ . աս երկու յանձնաժողովներուն պաշտօնն է , ինչնոր գիւտ որ ըլլայ իմաց տալ իւր տէրութեան , եւ ուսնիլ պէտք եղածը եւ իւր անդամներէն ո՛ր որ սովորած է՝ շրկել իւր երկիրը եւ ի գործ դնել :

նիք բառը՝ հասարակաց կըլլայ եւ ոչ մէկ ժողովրդեան մը սեփհանութիւն , որ ինքն ինքնիրեն հիմակուան աշխարհքին դրքին նայելով շատ զրժուարութեամբ եւ ապագային վրասուք թերեւս կարենայ պաշտպանել :

Չարմանալի էակ մը նէ մարդս : Երկիրը կրնայ բաժնել , նիւթական պիտոյից համար զոհողութիւն կրնայ ընել , բայց բարոյական մարդուն մի դպչիր , որովհետեւ միայն նիւթական էակ չէ ինք . Թող տուր իրեն կրօնքը , թող տուր իրեն ազգութիւնը , եղբայր ըրէ զինքը , բայց մի դպիր իր խղճմտանքին , մի դպիր իրեն արեան աղբիւրին :

Եւ երբ ընդհանուր երկրին պաշտպանութիւնը կենաց խնդիր մի է ամենուն՝ առանց խտրութեան ազգի եւ կրօնքի , երկրին ընակիչները անմիաբան պէտք է գանէ :—

Չենք կարծեր :

Հայուն կրօնքը , իր ազգային պատմական յիշատակները . իր ներկայ վիճակը , քաղաքականացեալ աշխարհքիս օրինակը , ամենքը զինքը կը յորդորեն հողուով չափ պաշտպանել Տէրութիւնը՝ որ իրեն հայր ուզէ ըլլալ , Օսմանցին՝ որ իրեն եղբայր ուզէ ըլլալ :

Մեր կրօնքը մեզ կը պատուիրէ «ընել ուրիշին ինչ որ կուզենք որ մեզի ընեն , չընել ուրիշին ինչ որ չենք ուզեր որ մեզի ընեն » : Եւ այս պատուիրանքը ամեն օրինաց գորքեր կը պարունակեն , ամեն Քրիստոնէի ընթացքին սահմանը կը գծէ : Եւ թագաւորներ , ինքնակալներ , երբ արդարութիւն կը գոչեն , արդարութեան սահմանը մեր օրինաց գըր-

քին այս բառերուն մէջ կը գտնեն . մենք պարտա-
կան ենք ուրեմն, մեզի հետ աղէկ վարողներուն
հետ աղէկ վարուիլ , մեզ պաշտպանողները պաշտ-
պանել , մեր բարերարներուն բարերարիլ :

Մեր ազգային յիշատակները մեզի կ'ուսուցա-
նեն թէ մեր հարց Հայաստանն եւ Կիլիկիայն ամեն
բան կորուսեր էին . անկախութիւն՝ ազատութիւն՝
իշխանութիւն՝ զէնք թոթափեալ էին իրենցմէ ,
երբ Օսմանեան Տէրութիւնը կանգնեցաւ եւ բարե-
բաղդութիւն մը եղաւ Հայուն համար . վասն զի
Օսմանեան Ինքնակալք ժամանակին փոքր Ասիոյ եւ
Հայաստանի տիրող պղտի բռնաւորաց վրայ կանո-
նաւորեալ եւ արդար հիմանց վրայ հաստատե-
լով իրենց աթոռը , քիչ մը շունչ առնել տուին մեր
ազգին : Ո՞վ այն ժամանակներն երազին մէջ անգամ
կրնար համարձակիլ եւ մտքէն անցնել իրանս ,
Հոսոյտ , Կոնստանտնուպոլիս , Ենիքեօլու եւ ասոնց նման
օրինաւորութեան ստուեր ուեցող բառեր : Ազա-
տութեան ժամանակներ չէին անոնք . ան երկաթի
եւ կրակի ժամանակներուն մէջ՝ երբ հացին պատու-
ոսիկը կը գտնէր մէկը եւ զաւկին եւ կնկանը ան-
դարձ գերութիւնը չէր ողբար , եւ իր Աստուծոյն
լրիկ մնջիկ հառաչանք մը կրնար արձակել , երջա-
նիկ կրնար համարիլ ինքզինքը , իր ընտանիքը եւ իր
ազգը : Յիշեցէք այն օրերը երբ Նրկաթն ու Կայ-
ծակը կը շառաչէին մեր հարց գլխուն վրայ , երբ
իրենց բնակութեան երկիրը ասպարէզ մը եղած էր
պատերազմի աւարի , կոտորածի , եւ մեր պատմիչ-
ները եղերերգութեանց շարունակութիւն մի են
ողբալու համար մահն ու գերութիւնը , սոյն ու սը-
րածութիւնը : Երբ ան օրերուն վրայ խորհրդածենք

ինչպէս չըսենք , Սուլթան Մէհմէտներ՝ Սէլիմներ ,
Միւլէ յմաններ՝ գերի Հայ ժողովրդեան Կիրտան եւ
ղան :— Զի զրուցէ մէկը թէ զարմանալի մոռացկո-
տութեամբ չենք յիշեր Եէնիչէրիներուն ծագումը՝
որ մի միայն բաւական է դարերով սոսկացնելու
ապագայ Քրիստոնէից սերունդները :— Զէ , կերե-
ւակայենք , կը տեսնենք , կը լսենք որդեկորոյս ծը-
նողաց վայերը , հառաչանքները , արցունքները .
բայց երբ մեր օրերուն եւ աչքերնուս առջեւ են
քաղաքականացեալ Քրիստոնեայ ազգաց դեռ երէկ-
ուան բարբարոսութիւնը՝ վայրենութիւնը՝ ան-
գըթութիւնը , երբ կը յիշենք , ամեն բան կը մեկ-
նենք , բան մը չենք արդարացներ , ժամանակին
յանցանքը ժամանակին քաւել կը յանձնենք : Դաս-
տիարակութեան կերպը , կրօնին խիստ նախանձա-
յուզութիւնը , անսահման իշխանութիւնը զոր կը
վայելէին , շարունակ զինուց յաջողութիւնը՝ երբ
աս աշխարհակալաց վարքին մէջ նկատենք , շատ
գթութիւն՝ շատ ողորմութիւն իրենց քով կը դառ-
նենք : Երենք չէին դիւամիտ քաղաքականութեամբ
Էջմիածնայ հիմերը քանդելով քարերը փոխադրող-
ները . իրենք չէին Չուղա հիմն 'ի վեր ասպալող-
ները , իրենք չէին բիրաւոր Հայ ընտանիք Երաս-
խայ ալեաց մատնողները , այլ իրենց հովանոյն
ներքեւ մեր հայրերը՝ իրենց դեմնահաւասար տը-
նակներուն մէջ վառարանին քով ընտանեօք կ'աղօ-
թէին՝ որ Աստուած թագաւորին սուրը կտրուկը-
նէ , վասն զի գիտէին թէ առանց անոր ամեն բեր-
դի գլուխ բռնաւոր մը՝ ամեն ժայռի ետին աւազակ
մը պիտի ծածկէր :

Հայուն ներկայ վիճակը՝ որ հաւասարապէս կը բնակի ֆօքր Ասիոյ եւ Հայաստանի մէջ Օսմանցի տարերն հետ միատեղ, զինքը կը պարտաւորէ անոր պաշտպանութեանը, չէ թէ միայն անցեալ յիշատակներուն համար որ վերը յիշեցինք, այլ նա եւ այսօրուան ներկայ վիճակին համար, որ օր օրի նախնի վիճակին հետ բաղդատմամբ կը բարելաւնայ եւ պիտի բարելաւնայ :

Տեղեկագիրը մենք ալ կարդացինք, անոնց մէջ պարունակեալ հարստահարութիւնքը զմեզ ալ քրտմնեցուցին, բայց խորհրդածեցինք թէ՛ երբ ժողովուրդ մը այդ տեղեկագիրը կրնայ տպել, կրնայ վիճաբանել, մեծ յառաջադիմութիւն մը կայ. եւ մտօք յետս ընկրկելով երբ մտածեցինք թէ այգպիտի տեղեկագիր մը թէ որ ասկից 40 տարի առաջ կարելի ըլլար շինուիլ արդեօք ինչ պիտի պարունակէր. երբ Վալի մը ըստ ժամանակին օրինաց ամենեւին հաշիւ մը չունէր տալիք, եւ իր դործոց դատաւոր իր խղճմտանքէն եւ զթութենէն զատ արգելք մը չունէր, երբ մտածեցինք թէ այդ հարստահարութեանց մեծ եւ անտանելի մասն անոնց արդիւնքն էր որ տէրութեան դէմ մասամբ մ'ապրստամբ եւ հուզկահարներ էին Քսենոփոնի ժամանակէն մինչեւ այս օրս, եւ մեզի հաւանապան ալ երեւցաւ թէ հեռու չէր ատենը՝ որ անոնց ալ ժամը հասած ըլլայ, ըսինք թէ մեծ յառաջադիմութիւն մը կայ : Այս յառաջադիմութիւն, բաղդատական յառաջադիմութիւն. վասն զի թշուառութիւնն ալ իր սանդուխներուն աստիճաններն ունի, եւ ան օրէն որ չարը կ'ըսկսի պակսիլ, ազէկութեան սկիզբն է : Եւ ժողովրդեան մը ազէ-

կութեանց էն մեծն իր վիճակն զգալ եւ անոր վերայ խորհրդածելն է. այս մասին յառաջադիմութիւնը ամբաւ է, մանաւանդ Մայրաքաղաքիս մէջ եւ Զմիւռնիայ : Մենք ալ գիտենք թէ աս քաղաքիս մէջ աչքերնուս առջիւ շատ օգտաւէտ բաներ կրնան ըլլուիլ. մենք ալ գիտենք թէ երբ քայլ մը յառաջ կը դիմէ ազգը, գրեթէ նոյնչափ մ'ալ շատ անգամ կրնիլրկի. բայց անիկայ մարդուս բնութեան յանցանքն է. ի յնալով ելլելով պիտի յառաջադիմէ, թէ չէ՛ ո՞վ չուզեր որ Սահմանադրութիւնն աւելի չուսուի կատարելագործուի եւ ի դործ դրուի. ո՞վ չուզեր որ երեսփոխաններն աւելի իրենց պարտքը եռանդեամբ կատարեն. ո՞վ չուզեր որ իրաւոնք ըսողները իրենց պարտիքն ալ հաւասար ճանչնան. ո՞վ չուզեր թէ երիտասարդութիւնը որ եռանդուն կ'ունի՝ կը ճառէ՛ կը դրէ եւ կը շարժի, անսայթաք յառաջադիմէ, հիմամբ ուսնի, ազէկ գրէ, լաւ տրամարանէ. ասոնք ամենքը փափաքելի են, բայց մարդկային բնութիւնը եւ իրմէ ծագածը միշտ դանդաղ կատարելութեան կը հասնի. եղածին ալ շնորհակալ ըլլալու է, եւ ամեն մարդ ըսելու է ըստ Եւրոպական առածին. Օգնէ դու քեզի, Աստուած ալ քեզի օգնէ : Արդէն գոհութեան արժանի մեծ նշան մը սա է, որ ազգը ընտրութեանց մասին խոհականութիւն մը կ'սկսի ցոյց տալ. առաքինին եւ գիտունը մեծարել սկսած են ժողովուրդք. պաշտօններու համար մտացի եւ անշահասէր մարդիկ սկսուած են միտաւելու. ասոնք ամենքը մեծ քաջալերութիւն մի է անոնց, որ ազգերնին՝ իբրեւ սրբազան պարտք՝ սկզբունքով կը սիրեն :

Բայց այժմու երիտասարդութիւնը պէտք է ջանայ ապագային եւ մտաւոր ապագային աչքը դարձնել, պէտք է որ իր զուարճութեան ժամերը մտաւոր աշխատութեանց դարձնէ, պէտք է որ խաղի սեղանները գրասեղաններու դառնան, զուարճութեան գրքերուն ուսումնական գրքեր յաջորդեն, վիպասանութեանց՝ ծանր պատմութիւնք եւ բնական գիտութեանց հատորներ փոխանակեն. վասն զի Օսմանեան ինքնակալութիւնը թէ որ շատ քանի պէտք ունի, երբ ժամանակը գայ, մարդու՝ քայց կատարեալ մարդիկներու պէտք պիտի ունենայ: Վասն զի զինուորը հայրենեաց օգտակար փրկիչ ըլլալու համար՝ քիչ մը բարձր մարդ ալ ըլլալու է:

Մտր համար է որ ընդհանուր քաղաքակաւանացեալ ազգք, երիտասարդութիւնը հրահանգել կ'աշխատին, որովհետեւ Գրուսխացին ցցուց աշխարհի թէ գիտուն զինուորը շատ բարձր է սղէտ զինուորէն, եւ անոնք որ երբեմն կը քարոզէին թէ լաւ հնազանդութիւն եւ գործիք գտնելու համար մարդս սղէտ պէտք էր ըլլալ, հիմայ իրարու վրայ հրամանագիրներ կը հանեն որ ուսմունքը ստրածուի, վասն զի « Սատուայի եւ Սէտանի յաղթողները վարժապետներն էին »: Խելացի ըլլանք, պարագայներէն օգուտ քաղենք աղգերնուն համար, Տէրութեան համար՝ որուն մենք շատ պէտք ունինք, որովհետեւ ան ալ մեզի պէտք ունի:

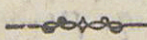
Մեր խօսքին վերջ չի տուած, մեր ազգին . . . որուն քանի մը նախապաշարեալ նեղխորհուրդ կամ կարծատես կամ չարամիտ անձանց հետ չէ,

այլ ողջամիտ եւ սրատես մասին հետ է խօսքերնիս, վստահութիւն խորհուրդ կուտանք, վստահութիւն առ կտաւարութիւնն, որուն Վեհափառ զըլուխը Սրդարութիւն կը գոչէ, եւ Սրդարութեան առաջին հետեւանքը Հաւասարութիւնն է:

Բայց այս վստահութիւնը մինակ Հայուն պարտքը չէ, պէտք է վստահութիւնը փոփոխակի ըլլայ, պէտք է որ Մահմետական ժողովուրդք իրենց միտքը եւ սիրտը տան Մտր՝ որ ոչ միայն իրենց վեհապետն է, այլ նաեւ սրբազան անձ մի, Մարգարէին փոխանորդն է. պէտք է որ հաւատան թէ Նա իրեն գահոյից բարձրութենէն իրենցմէ լաւ կը տեսնէ՝ իրենցմէ լաւ կը խորհի՝ իրենցմէ լաւ կը հասկնայ երկրին կեանքը եւ պրտոյքը:

Նորա հրամաններ պէտք է որ ոչ միայն նիւթականապէս՝ այլ եւ բարոյապէս ալ ամբողջ կատարուին. պէտք է որ ոչ միայն հարստահարութիւնք դադրին, այլ եւ արհամարանք առ Քրիստոնեայն վերջանան: Մենք լաւ կիմանանք, որ պատերազմող ժողովուրդ մը, որուն քաջութիւնն եւ ղէնքերը աշխարհքիս երեք մասը սարսափեցուցեր է, որուն պատմութեան փառքը ամեն աչք կը շլացնէ, արհամարհանօք նայի ամեն անոնց վրայ որ իր զօրութեան հնազանդեցուցեր է, քայց պէտք է համոզուի թէ մարդկային կիրքերը միշտ սահման մը պէտք է ունենան, եւ թէ՛ ով որ արհամարհանք կը ցանէ՝ ատելութիւն կը քաղէ, եւ թէ ներկային մէջ չ'կայ ատելութիւն մը՝ որ իր ամեն բնակչաց սիրոյն եւ միութեան եւ հայրենասիրութեան պէտք չ'ունենայ. Անցեալը՝ ինչչափ վեհ, ինչչափ փառաւոր, ինչչափ զեղեցիկ, ինչչափ հարուստ

ըլլայ, յիշատակ մըն է, երազ մըն է : Ո՞ր ճանապարհորդը՝ այսօր Հոռոմայ աւերակաց վրայ նայելուն՝ Մարիոս անկեալ չը յիշեր Կարբեդոնի աւերակաց վրայ : Գիտենք որ Օսմանցի երիտասարդութիւն մը կայ որ իր հայրենեաց վերանորոգմանը կը փափաքի . գիտենք որ Ֆաթիհներու, Սէլիմներու, Սիւլէյմաններու եւ Մուրատներու յիշատակներն իրենց աշխոյժներն կ'ոգեւորեն . գիտենք որ նա աշխարհագրական տախտակին վրայ Վիէննայի, Սպահանի, Կովկասի ստորոտքը իր հարցը ոտքին հետքը դեռ կը նշմարէ, բայց կը հաւտանք թէ քիչ մը աւելի ուսմունք, քիչ մը աւելի ուշիմ խորհրդածութիւն, զինքը զիւրաւ պիտի համոզեն թէ աշխարհակալութենէն աւելի փառաւոր եւ հազար անգամ աւելի օգտակար՝ այսպիսի ընդարձակ գեղեցիկ եւ հարուստ երկրի մը արդար մատակարարութիւնն է՝ որ երջանիկ կընէ՝ եղբայր կընէ իր ամեն կարգի բնակիչները, եւ թէ առանց անոր՝ ամեն փառք իբրեւ ցնորք կը ցնդին, եւ աւերակներու անապատներ կը յաջորդեն : Եւ աս երիտասարդութիւնը նաեւ պէտք է խրատուի՝ չէ թէ մեր տկար ձայնէն՝ այլ Նորա վեհափառ օրինակէն՝ որ ամեն օր վատահոթեան օրինակ կուտայ, երբ իր Քրիստոնեայ հպատակաց խօսքով եւ դործով վըստահութիւն կը ցուցնէ :

ԽՐԻՄԵԱՆ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հին Հոռոմայ մէջ երբեմն՝ երբ արտաքին եւ ներքին դժուարութիւնք կը պաշարէին ժողովուրդը, սովորութիւն դարձած էր վազել քաղքէն դուրս արտերուն մէջ իր արօրէն յափշտակել մարդ մը, ծածկել անոր ուսերը ծիրանիով, ամեն իշխանութիւն յանձնել անոր առաքինութեան եւ ըսել . Ազատէ հայրենիքը . եւ այս փրկարար պաշտօնը ետ թըն ութ անգամ ըրաւ այն մարդը՝ որուն անունը Կինկիննատոս էր կըսէ պատմութիւնը, եւ կը վկայէ թէ ոչ փառասիրութիւն ունէր եւ ոչ երեւալու փափաք :

Հին Իսրայէլ՝ երբ Կարմիր ծովն անցաւ, եւ հազիւ թէ Փարաւոնի դէնքերէն ու զինուորներէն ազատեցաւ, մոռնալով ամեն իր քաջածները կըսէր անոր որ իր փրկիչն եղաւ . «Թող զմեզ, մարդ, ո՞վ գըեզ իշխան եւ դատաւոր կացոյց մեր վրայ» : Բայց Մովսէս մինչեւ իւր վերջի օրը չի թողուց զիրենք, թէ պէտ յայտնի կերեւայ պատմութենէն թէ ոչ փառասիրութիւն ունէր եւ ոչ երեւալու փափաք :

Հիմայ՝ Հայ ազգը մեր օրով, հին եւ նոր վիճակի մը մէջ ծփալով, Պատրիարք մը իրեն բերաւ, որ աթոռը բարձրացած վայրկեան՝ «Ձեր կամօքը այս աթոռին վրայ ելայ, ձեր դժգոհութեան առաջին օրը կը թողում ձեզի ազատ ձեր աթոռը» ըսաւ : Այս խօսքերը կը ցըցնեն թէ ոչ փառասիրութիւն

ունէր եւ ոչ երեւալու վաւիար : — Բայց ինչո՞ւ աս խոսամունքը . վասն զի իր նախորդները չէին ուղած ոչ աթոռը թողուլ եւ ոչ նորեւուկ սահմանադրութեամբ մը գծողովուրդը կառավարել , թէպէտ խոստացեր էին անկից չը հեռանալ , եւ զանձինս կարգարացնէին թէ այդ սահմանադրութեամբ կառավարութիւն կարելի չէ :

Բայց ուսկից ծնաւ այս Սահմանադրութիւնը :

Օսմանիոյ Հայն օր մը յանկարծ սահմանադրական եղաւ , եւ մենք կը յիշենք եւ տեսանք այդ օրինաց գրքին խանձարունները , երբ ժողովուրդը եւ իր Ամիրայները կը քննային : — Քանի մը երիտասարդք՝ առանց հեղինակութեան՝ առանց ազդեցութեան՝ առանց փորձառութեան , յաջողեցան զայն ստեղծել որ այսօր Հայ ազգը իր նեցուկը՝ իր խարիսխը՝ իր փրկութիւնը կանուանէ եւ կը սօժնէ : Եւ որովհետեւ այս երիտասարդները հանձար ունէին , ուսմունքը կը յարգէին եւ կը մշակէին , եւ խոհեմ առաքինի եւ ազգասէր ծերունի մը՝ հայր մը զիրենք կը լուսաւորէր , եւ ինչ որ անոնց փորձառութեան եւ ազդեցութեան կը պակսէր՝ ինք կը լեցնէր : Իսկ ազգը՝ որ անոր պէտքը կզգար եւ չէր ձանձնար , ան օրն որ տեսաւ եւ ճանչցաւ եւ գործածեցնալ մասամբ ուսաւ , կեցցե՛ Սահմանադրութիւնն ազազակեց , եւ սկսաւ փշրել խորտակել արգելքները որ հետզհետէ կը կանգնէին . Պատրիարքներ , Ամիրաներ , Միւթէվէլիներ , Իշխաններ , Հոգաբարձուներ կիցնային կը տապալէին եւ ժողովուրդեան ստահակութենէն եւ խեղութենէն կը դանդաղատէին , երբ ձեռքով մը Սահմանադրութեան կ'ըստորագրէ-

ին , միւսով զանի խարդաւանել կը ջանային , եւ իրենց բոլոր հմտութիւնը՝ փորձառութիւնը եւ քաղաքագիտութիւնը՝ ի գործ դնելով ալ դարձեալ միշտ ակամայ իրենց կպած եւ վախած աթոռէն կը գըլորէին :

Իսկ նոյն միջոցին՝ երբ Սահմանադրութիւնը դեռ անչունջ թուղթ մի գրասենեակի լուծեան մէջ կը պատրաստուէր , անդին երիտասարդ եկեղեցական մը կրօնք եւ ազգութիւն կը քարոզէր բեմին վրայ՝ եռանդուն պարզ եւ բնական լեզուաւ , եւ անկից իջնալով խեղճուկ տպարան մը , գրչին արծուի թեւեր տուած , ինչ որ ճշմարտութիւն , ինչ որ առաքինութիւն , ինչ որ բարոյական , ինչ որ երկնային ունի քրիստոնէութիւնը՝ կը սպանէր իր հայրենի Աստուգրական երկիրը , ուր բերաւ որ Հայ ազգին զաւկներ՝ հզօր տէրութեան մը հպատակք՝ դեռ ազատ չեն քանի մը ցեղ աւազակաց հուզկահարութենէն եւ հարստահարութենէն : Բայց վարդապետը՝ որ իր պարզմտութեան մէջ ունէր խորագիտութիւն , համողութեամբ թէ իւր հայրենեաց Քրդէն աւելի միտասկար՝ տգիտութիւնն էր : Եւ աս համողման համար միթէ բաւական չէր տեսնել ի Պօլիս իւր աչաց առջեւ հարիւր քառասուն հազար Հայ մարդ , ուր ոչ Քուրդ կար , ոչ հուզկահար , ոչ յելուզակ , ոչ աւազակ , մասնեալ տարտամ միջտերու , եւ քանի մը անպիտան մարդիկ , որ զժողովուրդը կը կողոպտէին կը յափշտակէին իր պատրիարքարանին՝ իր եկեղեցւոյն՝ իր պարոցաց եւ աղքատանոցաց մէջ . միթէ բաւական չէր տեսնել թէ անդէն եւ դառնազգեստ աւազակք ինչպէս

որսացեր էին եւ կ'որսային Հայ ազգին խուճախ խուճախ գաւակները հեռացնելու համար զիրենք ոչ միայն իրենց եկեղեցւոյն միութենէն՝ այլ նաեւ իրենց ազգութեան ոգիէն, անունէն եւ սովորութենէն, իրենց բնիկ արեան մինչեւ զանոնք թշնամի ընելով միթէ բաւական չէր տեսնել որ Ովկիանոսներ անցնելով նոր քարոզիչներ կուղային արհամարհել ուսցընելու Հայ ազգին, զոր իրենց զրքերուն մէջ հեթանոս կ'անուանէին, ոչ միայն իր եկեղեցին՝ այլ նաեւ իր սրբութիւնները՝ իր լուսաւորութեան հրաշքը՝ իր պատմութիւնը՝ իր աւանդութիւնը:

Եւ տեսնելով եւ գրեթէ շօշափելով ալ աս բարոյական եւ նիւթական յափշտակութեանց եւ հուղկահարութեանց բուն պատճառը, ուստի անոր հետ ելաւ պատերազմելու: Թողուց մայրաքաղաքը որ ինքզինքը հողայ, առաւ իր բնիկ երկրցի աշակերտները, շալկեց իր ասպարը՝ մամուլը, ելաւ դնաց հայրենի խոպանացեալ արտին մէջ ցանելու լուսոյ հունտը. խլելու խաւարին որոմը: Հոն թափեց իր վաստակը, իր քրտինքը, իր ինամբը, զիչեր եւցորեկ քարոզելով՝ գրելով՝ ուսցնելով, հալածուելով թշնամիէն եւ բարեկամէն՝ օտարէն եւ ընտանիէն: Երբ իր ականջին կը սուլէր դնտակը, ինք ալ չէր կրնար որոշել թէ՛ Քրդին էր թէ՛ Հայու հրաձանէն ելած: Գրպարտ ամբաստանութիւնք տեղացին ամեն կողմ, եւ Խրիմեան պարտաւորեցաւ քանի քանի անգամ ընդհատել վանքերու շինութիւնը, վարժարանաց դասախօսութիւնքը, լըրագրին հրատարակութիւնքը, եւ դիմել ի Պօլիս կամ յԵջմիածին, ջախջախելով տգիտութիւնը իւր ամեն կերպարանքի տակ: Եպիսկոպոս օրհնեալ

նոյն պարզ մարդը մնաց, եւ ժողովուրդը Հայրիկ զինքը անուանեց, որովհետեւ իր խեղճութեանց մէջ հայրական գորով իր վրայ նշմարեց: Եւ անոնք զորս իր վարքը՝ իր բարքը՝ իր օրինակը կը դատապարտէր, շփոթած՝ դովելով զինքը կը պարտաւէին: Ի՞նչ կընէ Հայրիկ. — Ի՞նչ ընէ, կ'աշխատի, կը շըրջագայի, վանքերը կուղէ բարեկարգել, դպրոցներ կուղէ հաստատել, եկեղեցիներ նորոգել, բայց կ'երեւայ թէ մարդու հետ վարուիլ չը գիտէր, ամեն տեղ ուր որ ոտք կը կոխէ՝ դժգոհներ կը յարուցանէ. . . : Ի՞նչ զարմանք, միթէ Արիստիգէս գանձապետ՝ երբ հսկէց գանձին վրայ, բոլոր Աթէնք դժգոհ չէր իրմէ. եւ երբ կամաւոր կուրութեամբ թողուց կողոպտել, ամենքը գոհ չեղան իրմէ: Եւ մի թէ աս չէ աշխարհքիս ամեն օրուան պատմութիւնը:

Բայց ի Պօլիս՝ Սահմանադրութիւնը՝ որ ալեկոծութեան եւ մրրկի մը օրով յանկարծ երեւան ելած տեսանք, իւր բեկբեկ անխնեքով՝ եւ կերպարանափոխութեամբն երեւին կը քալէր եւ երբեմն կ'ընդհատէր: Պատրիարքներն անոր հաւատարմութիւն կ'ստորագրէին եւ կ'երդնուին իրբեւթէ զրժելու համար. քաղաքական ժողովներ, ընդհանուր երեսփոխանական ժողովներ, իշխանապետական վարչութիւններ իրարու կը յաջորդէին, ոմանք գործիքը յանցաւոր կը գտնէին՝ որ թերեւս մասամբ ստոյգ էր, ոմանք ժողովուրդը տկարամիտ եւ ագէտ կը կարծէին՝ որ իրենց զուցածին չափ չէր, ոմանք անկանոնութեան սովորովն կանոնաւորութիւն անկարելի կը համարէին՝ որ անճոռնի դատողութիւն մի էր, կային նաեւ անոնք՝ որ քո-

ղարկեալ երեսօք՝ ամօք խօսքերով՝ ամեն օրէնք ամեն իշխանութիւն՝ ամեն հանձար փձացնելու եւ աղտոտելու ջանքով կը սողոսկէին եւ կը սողային։

Բայց ժողովուրդը իւր մայիսի 24 ի տարեդարձը գիտէր եւ խուռն բաղմութեամբ Հիւնքեարձակէլէսի կը վազէր, կեցցէ՛ Սահմանադրութիւն գոչելով։ Սահմանադրութիւն դադարեալ, Սահմանադրութիւն գործադրեալ, Սահմանադրութիւն մեռեալ, Սահմանադրութիւն կենդանի, ինք անթղթին կտորը ունէր ձեռքը, զոր երբեմն տասը տարի առաջ քանի մը երիտասարդք պատրաստեր էին, եւ որոյ հեղինակները ժողովրդեան սէկ մասը չէր գիտէր եւ չէր ճանչնար, բայց որ իր շունչը, իր երգերը, իր աներկ միտ եռանդը կողեւորէր։ Եւ այս միջոցին տարիներ անցած, պատրիարքներ անկարելի եղած, խոհեմներ՝ սրամիտներ՝ հեռառեսներ կրսէին։ Աս ձեռով կառավարուելը անկարելի է, պէտք է ետ դառնալ, Գլուխնին կը դարձնէին՝ եւ անցեալը առանձնապէս տարուան միջոցին մէջ սյնչափ հեռացեր էր, եւ այնպիսի անդունդներով լրենցմէ բաժնուած կը տեսնէին, եւ այնպիսի խաւար մը հոն կը տիրէր, որ ալ հոն դառնալ անկարելի էր. կամայ ակամայ պէտք էր թուղթին կտորը ընդունիլ, եւ այն Սահմանադրութիւնք ընդգրկել, եւ դտնել մէկը՝ որ ամեն քաղաքագիտութեան խորիմաց օրէնքներով ու հանձարով զայն ի գործ դնէ։ Ահա դժուար խնդիր մը։ Գտնել հայ եկեղեցականաց մէջ Մաքիմովիւի մը աշակերտ. դտնել Հայուն համար Եղուիթ մը՝ այն ժողովրդեան զաւակին համար՝ որ ասկից 200 տարի առօջ

ութ հարիւր ութսուն հազար Փօանք տուած էր՝ Եղուիթներուն թշնամին պատրիարքական աթոռը բարձրացնելու համար, եւ ապա այն միջոցին, երբ անդին դրացի համազգային հայ ազգին փոքրիկ մաս մը՝ թէպէտ տարիներէ ՚ի վեր Եղուիթական կաթամբ սնեալ եւ զարդացեալ, եւ նոյն Եղուիթներէն պսակեալ Մաքիմովիւի մը ճիրաններուն մէջ կաշկանդեալ տրորեալ եւ կիսամահ, բայց դարձեալ կը տատանէր կը տարուբերէր եւ ճողոպրել կը ջանար։ Բայց սահմանադրութեանց առաջին առաքինութիւնը ճշմարիտ ընտրութեան իրաւունքն է, եւ մարդկանց առաջին քաղաքագէտն ու խորագէտը պինտ ուղիղն է։ Հայ ազգը քիչ մը խարխափելէն վերջը զԽրիմեանը ընտրեց Պատրիարք։

Հայրենական արտերու մշակութեանց զբաղած էր Խրիմեան երբ հեռագիրը զինքը հրաւիրեց։ Կինկիննատոս ըսած էր նոյն պարագային մէջ. «Վախնամ մեր արտը աս տարի ալ անմշակ պիտի մնայ»։ Բայց Խրիմեանին արտը նոյնն էր, միայն դժուարութիւնքը՝ խոչընդոտները՝ տարբեր էին. հոն, խուլ բիրտ՝ քրդական խոպանութեան հետ մաքառելու էր բարի ընելու համար. իսկ հոս, նուրբ՝ ձեքձեք՝ Բիւզանդական հնարիմացութեան մը հետ պէտք էր մաքառիլ բարի ընելու համար, եւ հոս արտին ասպարէզը ընդարձակ էր։ Այո, ասպարէզը ընդարձակ էր, որովհետեւ։

Սահմանադրութեան վերաքննութեան պէտքը ամեն մարդ կընդունէր, եւ ասիկայ գլխաւորապէս ընդհանուր ժողովքին գործն էր. բայց Պատրիարքը ՚ի պաշտօնէ հոն պէտք էր գտնուիլ։

Քաղաքական վարչութեան ժողովները միշտ այնպիսի կազմութիւն մը ունեցեր էին մինչեւ այն օրը, որ գործք մը տեսնելու լինցնելու դժուարութիւն եւ շատ անգամ անկարելութիւն ունէին:

Տնտեսական ժողովք՝ թէ որ կար ալ նէ, հասոյթներու տեղեկութիւն չունէր, եւ այսչափը միայն յայտնի էր թէ՛ դիզուած պարտք մը կար եւ ամեն օր կը բարձրանար:

Կրթութեան ժողովք կամ կար կամ չիկար, մէկը չէր գիտէր: այս միայն յայտնի էր թէ դպրոցներ՝ վարժարաններ կային. բայց ինչ էր անոնց վիճակը՝ անոնց յառաջադիմութիւնը, հանելուկ մըն ալ ան էր, որովհետեւ լաւ վարժապետներու եւ դասատետերերու պակասութիւնը յայտնի կիմացէր:

Թաղական խորհուրդներ կային, եւ կամայակամայ կեանքը հոն էր, բայց անոնք ալ տեղ տեղ կը կաղային, ոմանց դպրոցները անկարգ վիճակի մը մէջ գտնուելով, շատ տեղ աղջկանց դպրոցներու հետք չըլլալով. եւ թաղականք եղան որ իրենց իշխանութիւնը լաւ իմացնելու համար ազգին դրպրոցները խանդարեցին:

Գաւառական առաջնորդք՝ ընդհանրապէս կամ անկարողք բարին գործելու, կամ անկարգ նաեւ բարին ճանաչելու՝ քիչ անգամ աղէկութիւննին կը լսուէր, իսկ գանդատներ իրենց դէմ՝ օրագիրներու էջերը կը լեցնէին, եւ այնպիսի առաջնորդաց անուանք կային եւ կան՝ որ քանի մը գաւառներէ ամբաստանութեամբ մերժուած՝ զարմանալի գործունէութեամբ ուրիշ տեղ կերթային նոր գանդատներ ստեղծելու համար իրենց անձանց եւ կա-

ռավարութեանց դէմ, եւ ազգը մեծ նեղութիւն կը քաշէր՝ զիրենք իրենց աթոռէն շարժելու:

Կար ուրիշ տարր մ'ալ, Մամուլը, որ ընդարձակ ասպարէզ մըն էր, ուր ամենքը ազատօրէն կիջնային եւ կիջնան, բերելու համար իրենց հանձարը կամ իրենց անամուլութիւնը, իրենց գիտութիւնը կամ տգիտութիւնը, իրենց առաքինութիւնը կամ իրենց մոլութիւնը դատելու համար եղածը կամ չեղածը, ստոյգը եւ անստոյգը, էութիւնը կամ երեւակայութիւնը:

Իսկ ազգին դրութեան աղբիւրը, երեսփոխանական ժողովքը, իր կազմութեան մէջ ինչչափ տարբեր տարերքներէ ալ որ կը բաղկանար, միշտ իւր մեծադոյն մասին մէջ ազգին հանձարը՝ տաղանդը՝ հարստութիւնը եւ դիտութիւնը ներկայացնելով յոյս կուտար ազգին յառաջադիմութեան եւ կենաց:

Մենք այսպէս դատեր էինք Հայ ազգին վիճակը՝ երբ Խրիմեան պատրիարքական աթոռը բարձրացաւ:

Սյս վիճակի մէջ իշխանութեան համնող ազգապետ մը ինչ կրնար ընել իրեն սկզբունք դրնելով « Սահմանադրութեան հիմնական սկզբանց եւ ողբոյն համաձայն վարուիլ, » իւր համարատուութիւնն երբ ըրաւ ընդհանուր ժողովին, իւր խոստմունքին վրայ անկեղծ հաստատութիւնը ապացոյց: « Պիտճէն փոքր 'ի շատէ կարգի մայուց. » հին պարտքին ինչ որ կրնար դարման ընել՝ աշխատեցաւ. թէ որ ինչ որ պէտք էր ըլլալ չեղաւ, իր կողմէն չէր պակասութիւնը՝ որ իր ձեռքէն եկած ամեն ջանք ըրաւ, եւ յուսահատած ալ չէ պէտք

եղածն ընելու . վասն զի ազգային պատուոյ խնդիր է պարտքը , ճին եղեր է թէ նոր : Փափաքելի էր որ հրահանդաց համար ինք աշխատէր , ինք որ դաստիարակութեան պիտոյքը լաւ հասկցած է եւ անոր համար ալ աշխատած . բայց քանի որ եկամտից պակասութիւն կայ , քանի որ ճին պարտքերը կան , քանի որ ամեն ազգային տուրք կամաւոր են , զանի պէտք եղած վիճակին հասցնել շատ դժուարին է : Հարստահարութեանց խնդիրը յայտնի տեսնուեցաւ թէ ինչչափ եւ ինչ տեսակ խորհրդածութեանց պատճառ տուաւ , եւ ինչ կարծեաց յայտնութեան առիթ եղաւ : Նոյնպէս եւ աւելի՛ յարաբերութեանց խնդիրը կարծեցեալ իրարաւունքներ ու պահանջմունքներ արթնցուց :

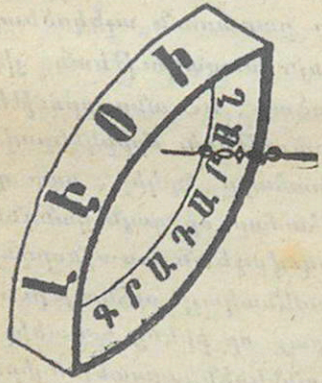
Եւ ասոնք ամենքը ինչ են մարդու մը համար՝ որ իր ազգը կը սիրէ , եւ որ սովորած է իւր խելահաս եղած օրէն դոհելու ամեն բան ազգին բարելաւութեան եւ յառաջդիմութեան , — Ոչինչ : Որ ծանր է , որ դառնութիւն կը բերէ նաեւ հեռու կեցող հանդիսատեսին , խուճը մը մարդկանց դըրականապէս հակառակութիւնն է , որ դարձեալ ներելի եւ տանելի կըլլար՝ թէ որ համեստ եւ իրաւացի լեզուաւ մը ըլլար :

Սահմանադրութիւնը ազատութիւն տուեր է խօսելու եւ գրելու . բայց ո՞վ ըսաւ թէ բեմին վերայ կեցող քարոզիչ պաշտօնէին կրնար մեկը խօսքը ընդհատել , եւ յանդիմանական ձեւով խօսք ուղղելու համարձակիլ : Ո՞վ ըսաւ թէ երբ ազգը իրեն գլուխ կընտրէր , նոյն միջոցին իրաւունք կուտար ամեն իւր անհատից , ան գլուխը փշէ պըսակաւ պսակելու , մինչեւ ամեն ոճիրներու ամեն ա-

նըղգամութեան՝ ուղղակի կամ անուղղակի զինքը իբր յանցաւոր ամբաստանելու : Ո՞վ կրնար մտածել թէ պիտի համարձակէր գրիչ մը դառնալու գրուցելու թէ ինչ ըրաւ Հայրիկ եւ իր վարչութիւնը հարստահարութեանց համար , ինք որ հարստահարութիւնքը՝ ի մօտոյ տեսած է եւ գիտէ , ինք որ հարստահարուեր է , ինք որ աւաղակը՝ յափշտակողը՝ բռնաբարողը տեսեր է եւ ճանչցեր : — Բայց դուք որ հարստահարութեանց դէմ կը բողոքէք , միթէ դուք նաեւ հարստահարող չէք , միթէ դուք անոնց պաշտպանները չէք , միթէ դուք ամենուս առջեւ չի հարստահարեցիք . . . եւ չէք հարստահարէր օտարին առջեւ , ապագային առջեւ , ազգին պատիւը՝ ազգին կրօնքը՝ ազգին լեզուն՝ ձեր անպիտան՝ եւ անճոռնի գրութեամբք . միթէ դուք չէք որ կանոնադանցը եւ գայթակղեցուցիչը պաշտպանեցիք . միթէ դուք չէք որ սուտը՝ խաբեբայն՝ կեղծաւորը գգուեցիք եւ խնկարկեցիք . դուք չէք որ ազիտութեան տըրամարանութիւնը ստեղծեցիք , իմաստակութեան փիլիսոփայներն եղաք , եւ թէ որ ազգը ձեզի կարենար հետեւիլ , ամեն օրէնք՝ ամեն կարգ՝ ամեն իշխանութիւն ինչ որ դեռ մնացեր է , ինչ որ դեռ կանգուն կայ , ինչի որ դեռ հետքը կերեւայ , ամեն բան անհետ կ'ըլլար , դուք՝ հարստահարութեանց դէմ մաքառողներ , դուք չէք որ սահմանադրական պատրիարք մը՝ երեսփոխանական ժողով մը՝ դատապարտել ուղեցիք , իւր կարողութեանց իշխանութիւնը ջլատելով թէ ամբաստանութեան տակ գտնուողը իշխանութեանն կը դադրի :

չ'ուզելով իմանալ թէ ուր որ օրէնք չիկայ, կանոն չիկայ, դասակարգութիւն չկայ, սահմանեալ իշխանութեանց հնազանդութիւն չը կայ, հոն հարբատահարութեանց վերջին սահման՝ կործանումն է. դուք որ հակառակութեան հողում առաջին առթին՝ առաջին յանցանքին՝ առաջին ոճրին ընկեր ուզեցիք համարիլ ազգին առաջին իշխանութիւնը, երբ ձեր գրիչը՝ ձեր լեզուն ձեր շունչը՝ զազրահոտ էր եւ գարշելի եւ գայթակղեցուցիչ ան ոճիրներուն չափ՝ որոց ամբաստան կը կանգնէիք. դուք որ ամեն իշխանութեանց դադարումը կը փնտռէք, որովհետեւ իստոնակիչ եւ անարդողի մը յաջողեր է սխալ ենթադրութիւն մը հաստացնել, եւ գանգատ մը դատապարտութեան վրա ձիւ կը համարիք, որպէս զի անոնց ձեռքը անցնի ամեն կարողութիւն, որ ուր ոտք կոխեր են՝ քանդեր են եւ ոչ շիներ, ուր որ մտեր ապականեր են եւ ոչ պահպաներ, ուր որ ձեռնհաս եղեր են՝ չորացուցեր են եւ ոչ ծաղկեցուցեր. կործաներ են, եւ ոչ հաստատեր: Երբ ազգը մէկ ձեռքով արաքին հարստահարողաց դէմ բողոք բողոքի վրայ դնելով արդարութիւն պիտի ինդրէ եւ դռնէ իր դաւկները պատսպարելու համար, միւս սովըն ալ պէտք է ջախջախէ ան ներքին հարբատահարողներն՝ որ գայլ են իրենց ժողովրդոց, որ չար օրինակ են իրենց հօտին, որ իրենց սպիտութեամբ կոյրք են կուրաց առաջնորդք, որ պրճնասէր զարդերով նման են դերեզմանաց բռելոց, որ քարոզ են խռովութեան եւ բաժանման, որք առիթ են օտարանալու հայրենի տնէն. . .

Ժամանակով Աթէնքի մէջ Արիստոփան անուն կատակերգակ մը կար, որ իր թատրոնին վրայ կը ձաղկեր մոլութիւնն ու մոլին. բայց օր մը ելաւ զրպարտելու եւ ձաղկելու առաքինութիւնն ալ անձնաւորեալ ՚ի Սոկրատ. վայ ան ժողովրդեան որ հեշտալուր ականջօք կը լսէ առաքինութեան քանակոծուիլը եւ չի քստմնիր ան խարազաններուն ճարճատիւններէն. ամեն օր՝ ամեն ատեն Սոկրատներ ազգային իշխանութեան աթոռին վրայ չեն գտնուիր, Արիստոփան՝ որ հանճար մի էր, երբ Սոկրատայ անխռով մոլեխինդ խմելը տեսաւ, զըզջաց եւ իմացաւ թէ ժողովրդոց կարծիքը մոլորեցրնելն անզգամութիւն է. բայց ինչ որ Արիստոփանի համար ապագայն կը զրուցէ, պիտի կարենա՞յ նոյնը զրուրել Խրիմեանի թշնամիներուն համար:

Ք Ա Ռ Ա Ս ՈՐ Ի Ն Տ Ա Ր Ի

ձիշդ քառասուն տարիներ են անցեր, որ այս տողերը գրողը կը յիշէ այն օրը, որ ժողովուրդ մը մեծ ուրախութեամբ, իրրեւ յաղթանակ, իրրեւ նախատինք իր եղբարց, եկեղեցւոյ մը հիմունք կը ձգէր եւ կ'անուանէր զնա Փրկիչ. Փրկիչ յիշատակ աքսորանաց, յիշատակ հալածանաց, եւ իր քաշածներուն վերջինը կը համարէր այն օրը եւ սկիզբն նոր կենաց, շաւիղ խաղաղութեան եւ նաւահանգիստ երջանկութեան:

Եւ հիմայ այսօր քառասուն այեկոծեալ տարիներէ վերջը՝ ոչ միայն խաղաղութեան յիշատակը խոտովութեան է դարձած, եւ անդորրութեան նաւահանգիստը ալեկոծութեան մրրիկներով է տագնապեալ, այլ այն տաճարը՝ Փրկիչ, քար գայթակղութեան է անոնց համար, որ գայն կանգնեցին: Եւ այն ժամանակի ժողովրդեան առաջնորդները՝ որ յանուն Աստուծոյ ամենակալի օրհնութիւն կը տեղալին ան հօտին վրայ՝ որ իրենց հալածիչ եւ մտլորեալ եղբարց ձիրաններէն ազատելով փրկութեան փարախը կը ժողովէին «սակաւք են ընտրեալք» քարոզելով, ով կըսէր թէ այսօր զնոյն հալածեալները, զնոյն Քրիստոսի խոստովանողները, դարձեալ յանուն նորին Աստուծոյ ամենակալի իրենց շինած եկեղեցիէն նզովիւք դուրս պիտի նետէին, եւ նոյն բե-

րանները միլիոնաւոր Հայ աղգին մոլորեալ հերձուածող եւ հերետիկոս անունները շոայլելէ վերջը, անկից օտարացուցեալ ժողովրդեան ալ նոյն անունները տալով հիմայ, զրկողութեան եւ հանգերձեալ մահու զանի ալ պիտի դատապարտէին:

Բայց ինչ եղաւ աս ժողովրդեան. ինչու այսչափ փոխուեցաւ որ այսպիսի հոգեւոր պատուհասներու արժանի եղաւ,

«Զիւմրդ չլացաւ ոսկին մաքուր այլազունեալ ի կապար»:

Իր հին եղբարցը դարձաւ, հին հերետիկոսներուն գիրկը ինկաւ, անոնց մոլորութեամբքը ճարակեցաւ, որք արդէն հերձեալ էին եկեղեցիէն, ան օրէն որ Հռովմայ եպիսկոպոսապետաց հաճոյ թուեցաւ (602) Տէգլբակոն Պարթարթի և Գլախի Եկեղեցւոյ անունները իրենց սեփականել, եւ որ անոնք չէին իմացեր, Չէ, այլ իրենց սեփականութեան հաւատարիմ՝ հոն էին ուր կը գտնուէին քառասուն տարի առաջ. նոյն հաւատք՝ նոյն դաւանութիւն՝ նոյն արարողութիւններն անսփոփոխ պահած էին. միայն չէին ուղած ընդունիլ նոր կոնդակ մը (1867), որ տէր կրնէր իրենց ամեն եկեղեցեաց՝ վանաց՝ վարժարանաց՝ հիւանդանոցաց եւ աղքատանոցաց զՀոռոմայ Պապը. կոնդակ մը՝ որ ամեն տեսակ ընտրութիւն կը վերցընէր ժողովրդենէն, եւ ամեն յարաբերութիւն կը խզէր եկեղեցականին եւ աշխարհականին մէջէն, եւ կը բաժնէր՝ առաջինին կուտար ամեն իշխանութիւն եւ վերջինին կուտար ամեն հնազանդութիւն: Ահա իւր պարզութեան բերելով, այս անհնազանդութիւնն էր միայն հերետիկոսութիւնը,

որ պատճառ եղած էր կախակայութեանց եւ բանադրանաց եւ այնչափ դայթակղութեան :

Բայց իշխանութեան մը որ աշխարհիս խըղճմըտանքը ոտնկոխ պիտի ընէր, եւ 150 միլիոն ժողովրդոց կեանքին մէջ կռապաշտութիւն պիտի ցանէր քանի մը տարիէն, ինչ հոգն էր Արեւելքին ծայրը սակաւաթիւ եւ բարբարոս ժողովրդեան մը գայթակղութիւնը : Արդէն ինչ էր աս իշխանութեան առաջ աս ժողովուրդը . ինչ կերպով կառավարած էր զինքը, ինչ արհամարհանօք ընդունած էր մինչեւ այն օրը իւր աղերսագիրները ամենայն նիւթոց համար, ինչ ուշադրութիւն ըրած էր իր բողոքներուն . բաւական է միայն յիշել թէ վերջի քսան եւ հինգ եւ երեսուն տարուան միջոցին մէջ Գեր. Հասունեանի դէմ շարունակ աղերսագիրներ կ'ստորագրուէին եւ կերթային Հռոմ . որ եւ ոչ խորհրդածութեան արժանի կը համարէր զանոնք :

Վասն զի Հռովմայ մի միայն կամակատար եւ արբանեակը աս մարզն էր, եւ ժողովրդեան միամտութիւնը եւ տգիտութիւնը տարիներով չէր կրնար տեսնել եւ իմանալ . վասն զի Հասունի թշնամիներուն ապուշները, որ ժողովրդեան առաջնորդ ինքզինքնին կը կարծէին, այնպէս իրեն հաւատացուցեր էին :

Ինչ պէտք հատորներ զրելու կրօնից անտարբերութեան վրայ, միթէ աշխարհքիս անկրօնութեան եւ անբարոյականութեան պատճառները Վօլթէն, Ռուսօ եւ ասոնց նմաններն են եղեր . միթէ չի տեսնուեցաւ ժողովրդեան մը ալեկոծութիւն ամօթահար տետրակի մը երեւալուն վրայ, ուր հեղինակը կը պահուրտէր եւ ժողովուրդը մասնա-

նիչ զՀասուն կը ցցնէր . այդ տետրակը, որ Քըրիստոնէական բոլոր բարոյական ոտնկոխ կրնէր, ժողովրդին ձեռքը յարմար գէնք մը կարծուեցաւ աղատելու համար իւր բռնաւորէն : Ժողովուրդը որ միշտ աւետարանական սկզբունքներն ունի եւ կը պահէ, կարծեց թէ ի Հռոմ լսելի կրնար ըլլալ Քրիստոսի ձայնը որ կը պատուիրէ իր աշակերտաց « եթէ զձեզ չեն ընդունիր, ոտքերնուդ փոշին թոթուեցէք ու գնացէք » . չէր կրնար երեւակայել թէ հոն յեղափոխեալ էին այդ խօսքերը, եւ սուրբ գրոց բոլոր սկզբունքները ծամածռեալ : Ժողովուրդը չէր կրնար երեւակայել թէ դուք « կոյրք կուրաց առաջնորդք » կը հեզնէք կը ծիծաղիք իր խըղճմըտանքին վրայ, վասն զի կայսրներ պաշտպաններ ունիք, որ ձեզի պէս եպիսկոպոսաց աղօթքին պէտք ունին . վասն զի կայսրուհիներ հասարակ ուսուցին պէս նիւթապաշտ՝ եկան ձեր ձեռքը պագնելու եւ իրենց ժողովրդոց ձակտին քրտինքներէն խորելով ձեզի փառաւոր ընծայներ տունն՝ մշուշ աչքեր շլացնելու համար . վասն զի ամենագօր դեսպաններ ձեզի բարեխօս եղան, վասն զի պարզամտն իր արիւնակիցը զրկեց զձեզ իրեն ժառանգ անուանեց . վասն զի խեղճը՝ տգէտը որ չէր կրնար իր ստացուածքին տէր ըլլալ, դուք յափըշտակելով հարստացաք . վասն զի աղքատը՝ անտէրը՝ որքը՝ այրին՝ որ ձայն չունէր, դուք զրկեցիք . վասն այլակրօն երկրի մէջ այսպիսի գործերով քրիստոնէութիւնը խաղք ու խայտառակ եւ արհամարհելի ըրիք . վասն զի ձեր յայտնի անիրաւութեամբ ալ եւս դեռ կը դանուին ապուշ գըլուխներ եւ անհոգի մարմիններ որ զձեզ սուրբ եւ

երջանկութեան աղբիւր կը համարին . . . այն, դուք կը խնդաք մարդկային խղճմտանքին վրայ . դուք կը ծիծաղիք այդ կրօնքին վրայ որուն պաշտօնեայքն էք, ինչպէս Բէլի քուրմերը կը խնդային իրենց աստուծոյն վրայ . . . բայց ծայրն էք պատուհասին : Աս խեղճ եւ ինկած զգգին մէջ՝ Սիւնեաց երկրին իշխան մը կար ելքեմն որ ձեզմէ սրափտ էր, ձեզմէ խորամանկ էր, ձեզի չափ անխիղճ էր, ձեզմէ քիչ մի աւելի քաջասիրտ էր, ձեզմէ շատ հարուստ էր, ձեզմէ շատ կարող, եւ ինչ չարութիւն որ ըրաւ՝ երկայն ժամանակներ յաջողեցաւ . եւ երբ իր յաջողութեանց վերջին ծայրն էր, ձայն մը իրեն յիշեցուց թէ մօտ էր իր աստղին անկուծը, եւ դուք գիտէք թէ մինչեւ ո՛ր ինկաւ . բայց անոր խօսող ձայնը ինչ է ան ձայնին քով որ ամեն գիշեր ականջին կը զրուցէ . « վայ մարդձն այնմիկ յոյր ձեռն գայցէ գայթակղութիւն . լաւ էր նմա եթէ չէր ծնեալ մարդն այն » : Եւ դուք կըզգաք, ձեր բազզը կիջնայ, ձեր նաւը կը խորասուզի, եւ անզգամութեանց երկանաքարը ձեր վզին կը ծանրանայ, եւ օր մը . . . եւ հեռու չէ օրը՝ որ մարգարէութիւնը պիտի կատարուի :

Ձեր բազզը կիջնայ, այո, կիջնայ, եւ յիշեցէք ինչ տարբերութիւն այն օրէն մինչեւ այս օրս, երբ յիմարացեալ ժողովուրդ մը կուրօրէն կը վազէր զձեզ դիմաւորելու, մոռցած ամեն անցեալը : Ինչ մեծ տարբերութիւն ան օրէն մինչեւ այս օրս, երբ խառնիճազանձ ամբոխ մը ձեր ետեւէն Բերայի ճամբայներն կը լեցնէին՝ երբ դուք անսովոր ճամբով արեւմուտքէն՝ արեւելից Լուսաւորչին կեղեկարծ նշխարքները՝ բայց ստուգապէս յարեւմուտս գար-

քնեալ շղթայներ եւ խարազաններ մեզի հանդիսիւ կը բերէիք : Ինչ մեծ տարբերութիւն ան օրէն այս օրս, երբ դուք Պատրիարքական Պէրաթի ընթերցման ձեր Կաթողիկոսարանը զժողովուրդը հրաւիրեցիք, եւ ձեր կարմիրներուն մէջէն միզամած գլխով շիթ Նայուածքով բեկրեկ ձայնով՝ ողորմելի ճարտասանութեամբ ձեր ոչ ճառը՝ այլ յերիւրանքը խօսեցաք, ուր պատ 'ի պատ եւ նողկալի պարբերութեամբ չարդարանալի հուղկահարութիւնք եւ յափշտակութիւնք ուղեցիք արդարացընել : Ա՛վ էր ձեր դատախազը՝ որ երեսուն տարի յետս կընկըրկէիք՝ ժողովրդեան մշուշ վճռոյ մը տակ պատասխարելու համար ձեր յափշտակութիւնքը : Տեսէք, ամուր՝ կուռ՝ կարծր՝ ապառաժ սրտի մէջ նաեւ խղճմտանքի ձայնը արձագանք կը գտնէ ուրեմն, եւ Քարթուշ եւ Եանի եւ Մանօլ եւ Լէֆթեր կը ջանային արդեօք արդարացնելու իրենց յափշտակութիւնքը, իրենց անզգամութիւնքը, իրենց գոհերուն առջեւ : Բայց իրան, դուք խղճմտանք ունիք եւ նա էր որ կը զրուցէր թէ՛ թէպէտ ոսկեզօծ գահոյք եւ դուք վրան Պալլուսաւորեալ կաթողիկոս մը, թէպէտ լսիկ՝ մնջիկ՝ ճնշեալ ժողովուրդ մը, դուք յափշտակնդ էիք . . . : Բայց ան օրէն ձեր աստղը սկսաւ նուազիլ, վասն զի դուք կատկածեցաք ձեզմէ, ան օրուհնէ մինչեւ այսօր ինչ կորուստներ . . . ուր է ձեր Կայսրուհին, ուր է ձեր Մութիւնները, ուր են ձեր Լիոնի ընկերութեան գումարները, ուր կըրակին յափշտակած կողոպուտները, ուր . . . : Դեռ կան ձեզի պաշտպաններ, դեռ կան ձեզի գան-

ձեր, դեռ կան ձեզի հարստութեան աղբիւրներ եւ երկրագոլ ժողովուրդեան մաս մը, եւ ս' գիտէ թէ ողորմելի մարդկութիւնը ձեզի ինչ յոյսեր կը պահէ . . . բայց ոչ երբէք, թէպէտ կարգինալի ծիրանիներու ալ պատատիք, նոյն փառքը պիտի վայելէք, ոչ երբէք նոյն վստահութիւնը պիտի գտնէք. վասն զի աս ժողովուրդեան համար դուք վստահութիւնը սպաննեցիք: Տարիներով ձեր խարդաւանացը ընկեր ըրիք կրօնքը, դաստիարակութիւնը, գիտութիւնը, հարստութիւնը, եւ վերջապէս ինչ որ բարձր կար ժողովուրդեան մը մէջ՝ ամենուն դեր մը խաղալ տուիք եւ արատեցիք. անկեղծութիւն չի մնաց ձեր չորս կողմը, եւ մասամբ մինչեւ ձեր թշնամիներուն մէկ մասին վրայ ալ՝ որ ձեզի պէտուեցին շարժիլ, յերկուս յետս կաղացին, չի մնաց վստահութիւն:

Եւ դեռ հիմայ այսօր չէ որ, ինչպէս միշտ սովորութիւննիդ եղած է ընել, տկարութիւնը՝ ծերութիւնը՝ հիւանդութիւնը՝ սուր որ ըլլայ, հեռու կամ մօտ ձեզի գտնուի, կը ճնշէք կը հարստահարէք եւ ամեն բանէ օգտուելու համար խղճմտանք մը կառնէք կը արորէք, որպէսզի ձեր շահերուն ջախջախ նեցուկ մը գտնէք, եւ ձեր օրագիրները երբեմն ելլեն աշխարհքիս ցցնելու յայտարարութիւն մը, դաւանութիւն մը, ցաւերու եւ հեծութեանց եւ տկարութեան անկողնէն կորզուած:

Մենք այս վերջի տարիներուս մէջ աս կրօնական անձանց ոմանց ընթացքը՝ խօսուածքը՝ դրութիւնքը տեսնելով քստմնիլ զգացեր ենք, եւ օրինակ մը տալու համար պատմենք, թէ որ ձանձրա-

նալի ալ ըլլանք, խօսակցութիւն մը, որ Վիէննացի վարդապետի մը հետ ունեցանք ասկից գրեթէ տարի մը եւ աւելի առաջ, Գաղղիոյ հարուածներուն ժամանակ: Վարդապետը աստուածաբանի հոչակ մ'ունէր՝ քահանայից կրթութեան քարոզներ տուած ըլլալուն համար՝ Հասունի հրամանաւը եւ ներկայութեան:

Վարդապետը.— Դուք ըսիք թէ այնպիսի ժամանակի մը եւ այնպիսի պարագայներու հասանք, որ ժողովուրդը պէտք է՝ չէ թէ միայն աշխարհային այլ նաեւ կրօնական նիւթոց մէջ մեր խօսքին լսէ՝ քան թէ վարդապետաց. ինչ կուզէք ըսել, ինչ բանի ակնարկութիւն կրնէք այդ խօսքով:

Մենք.— Շատ յայտնի է, վերապատուելի. տեսէք Եւրոպիոյ վիճակը, մեր կրօնակից գտնուած ժողովուրդք. օր աւուր կ'ընկնին, բարոյական վիճակաւ իջնողը նիւթականապէս ալ կը տկարանայ Գաղղիոյ այսօրուան վիճակը, որ գլուխ կը համարուի Քաթոլիկ ժողովրդոց, բաւական խրատ չէ արդեօք. մենք արդէն՝ ժողովուրդեան մտածող մասը՝ ամենայն խոնարհութեամբ աչքերնիս գոցած ուխտ ըրած էինք պահել իբրեւ սուրբ եւ նուիրական ինչ որ հաւատոյ վարդապետութիւն կար մեր նախնեացմէ մեզի աւանդեալ, եւ դուք ելաք ինչ որ մեր համոզմանց մէջ միամտութիւն կար՝ իբրեւ թէ ծաղրելու, եւ անճոռնի անսխալականութեան վարդապետութիւն մ'ալ ստեղծեցիք, իբրեւ թէ անհամբեր եւ դժգոհ երիտասարդութիւն մը անհաւատութեան գիրկը գլորէք:

Վարդապետը.— Այդ անսխալականութեան

վարդապետութիւնը՝ որ դուք նոր կը համարիք , շատ հին է , եւ այս նիւթիս վրայ ուղղափառ եկեղեցւոյ մէջ շատոնց խնդիր կար , միայն ընդհանուր ժողովքէ մը վաւերացեալ չէր : Դուք եկեղեցւոյ վըճիռներուն պարտկան էք հնազանդիլ եւ ոչ խորհրդածել :

Մենք , - Այո՛ , Եզու-թիւներու վարդապետութեան գրքերու մէջ շատ հին էր այդ . այս , կրօնամու միանձանց եւ մայրապետներու համար Պապին անձը աստուածութենէ հեռու չէր . բայց հաւատոյ վարդապետութեան մաս մը ըլլալէ շատ հեռու էր . Եւ հիմայ ա,ս ժամանակիս , այս դարուս գաղափարաց , որ հաղւե թէ կը տանին մեր հարց Քրիստոնէութեան ճշմարտութիւնքը՝ երբ անդին բողոքականութիւնը Քրիստոնէական կրօնքը փիլիսոփայական կըրօնք մը ընելով կը թեթեւցնէ , ինչ անձոնի թելադրութեամբ շարժեցան անոնք որ այս Աստիկանու ժողովքը եւ աս ամբարիշտ վարդապետութիւնը հնարեցին . միթէ բաւական չ'ըր անանկ թէ Քաթոլիկութեան օր օրի սկարութեան հետ՝ իրենց կրօնական հակառակորդք օր օրի ուսմանց արհեստից եւ ամեն բանի մէջ կը յառաջանան :

Վարդապետը . - Չարմանք չէ . Ս . գիրքը կը գրբուցէ թէ « Որդիք աշխարհիս այսորիկ իմաստնայդոյն են քան զորդիս լուսոյ : »

Մենք . - Բայց այդ մեկնութեամբ մտացի մարդ մը ձեզի կրօնակից չի մնար , եւ ամեն քիչ մը խելք ունեցող Քաթոլիկ խեղճ՝ գերի՛ տգէտ՝ աղքատ չի մնալու համար կերթայ բողոքող կըլլայ :

Վարդապետը . - Ի՞նչ զարմանք , Քրիստոս տէրըն մեր ան ալ մարգարէացած է եւ ըսած . « Ձի

եկեալ որդի մարդոյ ոչ գտցէ հաւատս յերկրի : »

Մենք . - Հիմա իմացուեցաւ , վարդապետ , որ դուք այս մարգարէութիւնը շուտով հասցնելու համար մտէր էք Քրիստոսի եկեղեցւոյն մէջ , կը քանդէք ու կը կործանէք ամեն բան . բայց ձեզի՛ համար ալ մարգարէացած է Քրիստոս եւ ըսած . « Պարտ է գալ գայթակղութեան , բայց վայ մարդոյն այն՝ միկ յոյր ձեռն գայցէ գայթակղութիւն . լաւ էր նմա եթէ չէր ծնեալ այրս այն » :

Եւ ժամանակը ուշ էր , վերջացուցինք մեր խօսակցութիւնը : Բայց երբ այս կերպով կը մեկնուին Ս . Գիրք , վայ է հին եկեղեցեաց . երբ իր կղերը այսպիսի քարոզութեանց հետ՝ իր անխիղճ ըլլալը կը յայանէ վարքով եւ բարքով , անձնական կիրքերը շարժառիթ եւ յենարան ընելով , վայ է կըրօնքին սրբութեան : 1869 ին վերջերը եւ 70 ին սկիզբները տեսանք քահանայից խումբ մը , որ Հըռոմայ աստուածաբանական դպրոցաց մրցանակներ տարած էին , եւ որ իրենց Պալիւնաւորեալ կաթողիկոսին դէմ ժողովուրդը գրգռելով մեզի պէս մարդկան նաեւ եռանդը կուղէին գրգռել , որ առաջ տղայական խաղ մը կը նշմարէինք աս շարժմունքներուն մէջ , վասն զի այնպիսի եկեղեցականներ ալ կար որ մեզի վստահութիւն չէին տար , եւ մանաւանդ իրենց բարոյականը շատ կասկածելի էր մեզի , իրենց վերահաս բանադրանքը կը գուշակէինք հեզնութեամբ , եւ հաղւե թէ կախակայութեանց որոտմունքը ելաւ , ձգեցին փախան անարգաբար . ո՛ւր թողունք անոնք եւ այնպիսիներն ալ որ զիւղէ՛ գիւղ տունէ տուն պտըտելով անչէջ եռանդեամբ մինչեւ յանկիւնս հրապարակաց իրենց

Աստուածաբանական՝ իրաւաբանական՝ քաղաքագիտական հմտութիւնը մէջ տեղ դնելով, վեզիրաց եւ դեսպանաց պալատներու սեամբը մաշեցնելով, ձեռուընկն չըփչփելով, իրենց ծերութեան տրկարութիւնքը Հասունի ատելութեամբ բուժելով եւ գորացնելով, գիշերային ժողովակներու մէջ ծեքծեք ճարտասանութեամբ զամենքը կը քաջալերէին, կախակայուած եւ բանադրուած՝ մեռնողներու եկեղեցական խորհուրդները մատակարարելու չէին դանդաղիր, կորովի քաջութեամբ ընդդէմ Հասունին՝ Պառնապոյնին՝ Անթօնէլիին եւ Պապին կոնդակին խրախուսելով զամենքը . իսկ երբ տկար խղճմտանքով մարդիկ, «Աարգապե՛տ, բայց սըրբազան Պապը . . .-Նղբա՛րք, սրբազան Պապը խեղճ ծերուկ մի է, խապար չէ . . .» իբրեւ թէ աշխարհիս մի միայն անսխալական անձը՝ մարդկանց պինդ թանձրամիտը՝ պինդ ապուշը՝ պինդ խելագարը ըլլար . եւ այս մեծահանճար եկեղեցականք՝ տեսանք որ ժողովրդեան խորհուրդ՝ գրգիռ եւ բարի օրինակ տալով զամենքը ստորագրութիւններու յորդորելէն վերջը՝ երկրորդ օրը կուգային իրենց ստորագրութիւննին աւելու եւ դարձեալ ստորագրելու . տեսնուեցաւ նաեւ այնպիսի խորախորհուրդ խորհրդականաց հեռագրաց ներքեւ Աքիտորել անուան ստորագրութիւնը դրոշմնալ . մեծ Աստուածաբաններ՝ որ իրենց Աստուածաշունչը դեռ լաւ մը չէին ճանչնար . մեծ քաղաքագէտներ՝ որ կարծէին թէ ժողովուրդը գրգռելով երբ որ ուզեն իրենց գաւազանը Պոպի՛ղ՛իոսի դիժը կրնար սահմանել անոր շարժումնքներուն, մեծ

կառավարիչներ՝ որ քառածի կառքին հեծած ճանձին պէս կարծէին թէ կառքը իրենք կը քշեն եւ կը տանին, եւ երբ օր մը տեսնան թէ ժողովուրդը՝ որ Հռոմայ բանագրանքը արհամարել իրենցմէ ուսեր էր, իրենց արգելքներն ալ կ'արհամարէ, իրենց բարկութեանը եւ սպառնալեաց վրայ կը ծիծաղի, եւ իրենց մեծակշիռ եւ մեծաւոր ծանրութիւնը կանանց եւ երիտասարդաց խաղալիկ կըլլայ, քէն ըրին եւ Աքքելլէսի վրանին՝ այսինքն եռանկինի շափարէն տակ քաշուեցան, ճրանքիներու եւ Բլիւմներու դռները բաղխեցին, հնարիմաց բանասարկութիւնքը՝ իրենց հին զէնքերը՝ գործածելով նաեւ անոնց դէմ որ քանի մը օր առաջ իրենք յորդորեր էին, չիմանալով թէ իրենց կեանքին մէջ պինդ մեծ եւ աններելի յանցանքը՝ չէ թէ Հասունի դէմ՝ այլ միշտ եւ առջի օրէն Հասունի կողմ եւ անոր արբանեակ չ'զանուիրն էր :

Այսպիսի առաջնորդներով, այսպիսի վարդապետներով, այսպիսի քրիստոսական քարոզներով, քառասուն տարի տատանելէն վերջը, ահա ժողովուրդը՝ քաշուած քաշկոտուած՝ Բարձրագոյն Դրան կը զիմէ արդարութիւն գտնելու : Պետական հրամանը՝ միաբանեցէք եւ Պատրիարք մը ընտրեցէք ձեզի, կըսէ, եւ իրաւունք ալ ունի, վասն զի քառասուն միլիոն բնակչաց կառավարութեան հսկողին ինչ ճանձրալի բզղանաց ձայն է 30 հազար մարդու փափաքը, որ թողէք ամեն բան եւ զմեզ լսեցէք կաղաղակեն :

Ահա ժողովուրդը, կամ մարդապաշտութեան մատնեալ կամ բանագրանոց, կամ բթամտութեան մատնեալ կամ կախակայութեան, կամ յիմարու-

Թեան մասնեալ կամ հերետիկոսութեան , կամ կու-
րութեան մասնեալ կամ ֆառմաստութեան , բայց
հաւասարապէս առակ նշաւակի եղած ամեն օտա-
րականներու , աժեմին չ'աժեմին : Նրաւ այս եղած
գայթակղութեանց վրայ գայրոյթ կղզանք , բայց
խորհրդածելով դո՛հ ենք եւ ուրախ , եւ այս վիճա-
կին երկարիչն ալ մեզի յոյս կուտայ , որպէս զի
բանականութիւնն անբանութեան վրայ քիչ մը շահի :

Գիտենք որ ծանր վիճակ մընէ աս . գիտենք որ
ամենէն աւելի աղքատը կը չարչարուի , վասն զի
ինչ որ հիւանդի չքաւորի անանկի դարմանաց աղ-
բիւրներ կան , ան մարդկանց ձեռքն է՝ որ յափըշ-
տակութեան հոգիէն են ներշնչեալ , եւ զուրկ ամեն
օգնութենէ կը չարչարուին . բայց գիտենք մեր մը-
խիթարութեան համար նաեւ որ այս զրկանքը նոր
չեն . կը յիշենք թէ Եղվիթութեան հոգին՝ աղքա-
տը հիւանդը գրկելու համար շատոնց դաշինք դը-
րած էր , եւ ասկից հինգ տարի առաջ երբ՝ բաժա-
նում չիկար եւ հնազանդութեան հոգին կը տիրէր ,
Սինապեան Գասպար պէ յի տունը բժշկաց ժողովք
մը եղաւ , եւ աղքատանոցի եւ մանաւանդ հիւան-
դանոցի թշուառ վիճակին նկարագրութիւն մը ե-
ղաւ , ուր զանազան առաջարկութեանց մէջ մենք
ալ բռնադատեալ պատասխանելու՝ ակամայ այսչափ
միայն զրուցեցինք թէ « ժողովրդեան մը վիճակին
մէկ ճիւղին միայն օգնել անկարելի էր , բոլոր ան-
կարողութեաց ճարը միահեղոյն պէտք էր մտածել ու
գտնել : »

Գիտենք որ ընտանեաց մէջ խոռովութեան ողին
կը տիրէ , եւ ատելութեան հոգին իրարու դէմ կը

զինէ հայրը իր որդւոյն , եղբայրը քրոջ , այրը կնոջ
դէմ :

Գիտենք որ նիւթական եւ դրամական շահե-
րու նաեւ շատ մլատք կան , բայց թէ նիւթական
եւ թէ բարոյական մլատք նաեւ օգտակար կը հա-
մարինք , երբ որ յանկարծ՝ եղած դարաւոր խար-
դախութեանց եւ անիրաւութեանց յայտնեալ տե-
տարանին մէջ միամտի մը մտքին աչքը կը բացուի
եւ ականջը կը լսէ եւ ապշութենէն մտաբերի :

Գիտենք դարձեալ որ , ինչպէս վերը յիշեցինք ,
բարձր կամքեր ուզեցին այս ժողովրդեան բաժան-
մունքը վերցնել . բայց որովհետեւ չի կար հոս իշ-
խանութիւն մը որ ժողովրդեան մէկ մասին խղճ-
մըտանքին եւ մտքին վրայ բռնութիւն մը բանեցը-
նէ , եւ միւսին ալ միտք եւ խղճմտանք ստեղծէ ,
ասոր համար միութեան անկարելի ըլլալը նշմարե-
ցինք :

Եւ իրօք , թէ որ դժուար եւ ապերախտ աշ-
խատութիւն մը կայ այս խնդրոյս մէջ , Բարձրագոյն
Գրան պաշտօնատարաց աշխատութիւնն է , կրօ-
նական օտար խնդիր մը , Պապի կոնդակ մը կայ ա-
ռաջին , զորոնք պէտք է դատել . բայց կրօնական
ըսուած բարոյական վերացեալ նիւթը կը տարբա-
նայ , նիւթական եւ դրամական խնդիր մը դառնայ .
Օսմանեան հպատակ եկեղեցական մը կայ առջեւ ,
բայց կոնակը Հոռմէական բոլոր զօրութիւնը կ'ո-
գեւորի եւ կը շարժի ու կը շարժէ Գաղղիա , Աւս-
տրիա , Իտալիա , Սպանիա , որոնք աս ինկած զօ-
րութեան մագիլներուն ազդուութիւնը կղզան եւ
իրենց երկիրներուն մէջ այդ իշխանութենէն ամեն

օր մէկ մէկ բան կորզել կը ջանան , հոս բնական կը համարին անոր կամքերը կատարելու համար պըզտի եւ իրենց անվնաս զոհ մը նուիրել , եւ միջնորդ կըլլան Հոռոմայ այսինքն Հասունին , եւ զարմանքով կը կարդանք նաեւ թէ իրենց ընկեր կը գըտնեն մինչեւ բողոքական Անգղիան , որ գոնէ գոնէ Պապական եւ ոչ Հասունական Հայուն չափ հերետիկոս պէտք էր համարուի : Իրօք մենք կը ցաւինք իր դատապարտեալ վիճակին վրայ , բայց չենք կրնար ալ դատող իշխանութեան շփոթութեանը վրայ ալ չ'չուարիլ : Ի՛նչ ընէ Բ. Գուռը , չորս հինգ Եւրոպական տէրութեանց դեսպաններ՝ ձեռքերնին փաթթելով դաշնագիրը կը ներկայանան , ահա յօռուածը կըսեն որով Պատրիարքները անփոփոխ են . Հասուն ալ ուրեմն անփոփոխ է : Թէպէտ Բարձրագոյն Գուռը գիտնայ թէ Հասուն առանց ազգին հաւանութեան Պատրիարք է , թէպէտ գիտնայ թէ աս տեսակ Պատրիարքութեան օրինակ մը չիկայ Յաթի՛ Սուլթանէն մինչեւ հիմայ , եւ թէ ասոր դէմ ժողովրդեան մեծ եւ մտացի մասը կը բողոքէ , թէպէտ գիտնայ թէ աս բողոքը ատելութեան վերջի աստիճաններն ալ եկած հասած են աս ժողովրդեան սրտին մէջ , թէպէտ գիտնայ թէ աս տեսակ Պատրիարքական իշխանութիւն մը , որուն արձատը Հըռոմ է , օգտակար բոյս մը չի համարուիր նաեւ Միւսլիման երկրին մէջն ալ , բայց դարձեալ իւր աշխարհածանօթ քաղաքագիտութեամբ՝ թէպէտ փոքր բայց փշոտ խնդիր մի կը գտնայ , եւ լուծումը Ալի փաշայի օրէն մինչեւ այսօր կուշանայ : Ճշմարիտ է որ աս կծիկը Յուսաւ փաշայի հիւսած

մէկ կծիկն է «որոյ յիշատակը օրհնութեամբ եղիցի» եւ դիւրութեամբ պէտք չէ քակուի :

Բայց համարինք թէ , ինչ որ անկարելի է , Բ. Գուռը պետութեան իրաւունք ըսուած համբաւաւոր վարդապետութեան հետեւելով , Օգոստոսիան ինքնակալին արդարութեան հրամանները օր մը միայն քնացնէ , եւ ճանչնալով ալ զՀասուն հաստատէ պատրիարքութեան մէջ , հետեւանք ինչ կըլլայ Հասունին համար , ինչ կըլլայ ժողովրդեան համար :

Անտօն Պետրոս Թ. այսինքն Հասուն կը նըստի պատրիարքական դահոյից վրայ , կուենայ ժողովուրդ մը որ քանի մը տարի անխոռով իրեն կը հնազանդին , կը տիրէ ան ամեն ստացուածոց վրայ որ քառասուն տարուան մէջ Փրկիչին հիմնարկութենէն մինչեւ այսօր աս ժողովուրդը իւր աշխատութեամբ հոգներ շիներ եւ հաւաքեր է , կը կառավարէ իր ժողովուրդը ինչպէս գիտէ , ինչպէս կը վայելէ , եւ ամեն բան իրեն համար խաղաղ կ'երթայ առ երեսս՝ մինչեւ օրը դայ որ դարձեալ մտածող ժողովուրդ մը ծնանի նոյն Հասունական ժողովուրդը . միթէ չէ՞ զրուցած գիրքը « թէ կըրնայ Աստուած քարերէն հանել Արրահամու դաւակներ » :

Իսկ ժողովուրդը որ արդարութեան պիտի ըսպասէ , պէտք է որ հաստատ իր մտքին վրայ կենայ . հետեւի հին հալածեալ Քրիստոնէից օրինակին . յիշէ անոնց գետնափորները . յիշէ թէ անոնք ամեն տուն եկեղեցի կընէին . սովոր Քրիստոնէութիւնըն Աւետարանին մէջ , իր նախնի հարց՝ Լու-

սաւորչայ՝ Յնորհալուոյն՝ Լամբրոնացւոյն գրքերուն մէջ . իմանայ՝ ճանչնայ Քրիստոնէի մը բարոյական պարտքերը դաստիարակէ իր զաւակները չէ թէ միայն ուսմունքով եւ գիտութեամբ, այլ նաեւ բարի վարուց օրինակաւ . իր հողեւոր պարտաւորութիւններուն համար հեռու կենայ անոնցմէ՝ որ կրօնամոլութիւնը օրէնք ըրած են եւ հիմն հաւատոյ, եւ ան ատեն կը հասկնայ թէ լոր է ճըշմարտութիւն, սւր է Քրիստոնէութիւն, եւ սւր են իր ճշմարիտ եղբայրները :

Էջ	Տող	ՎՐԻՊՍԿ	ՈՒՂԻՂ
2	7	յայնտէք	յայտնէք
4	17	հեեւութիւնները	հետեւութիւնները
15	16	քառասուն տարի առաջ երեք չորս տարի առաջ երեք չորս բառի համար :	քառասուն տարի առաջ երեք չորս բառի համար :
17	18	անխիճ	անխիղճ
18	19	ի վաղուց հետնէ	ի վաղուց հետէ
31	18	խոստովահանարք	խոստովանահարք
32	14	Չերմեռանդութեանը	Չերմեռանդութիւնը
39	40	ցնցնել	ցնցել
57	31	առանց ուսմունքի	առանց ուսմունքի՝
58	25	ճարտասանութեամբ	ճարտասանութեան
59	30	վասն	վասն զի
64	15	մարդիկ զն	մարդիկ են
114	7	գործադրութեան զէն	գործադրութեան զնէ
115	13	դատիքնիքը	դատակնիքը
121	22	կը կարծ	կը կարծեն
125	29	գործարանները	գործարաններէն
151	27	վասն	վասն զի
152	16	մարդ ձն	մարդոյն

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0342319

